дүлуматлары санап гечипди. Нәмәниң-нәмедигине дүшүнмәге шоларам етерликди.

Халыф Мамун алымың бу меселелер боюнча айдан зәтларыны гамгын халда диңледи. Сонра:

— Нәтжек, шейле болды-да. Гечени гечди билмекден башга алажымыз ёк. Мен ган дөкүшиге ёл бермезлик үчин элимде барыны этдимем велин, пейдасы болмады. Аминиң аркасында дуранлара бизиң биримизиң өлүми герек болды — дийди.

Мухаммет Хорезми халыфың бу пикири билен долы ылалашмаса-да, өз гарайшыны айтмакдан сакланды. Онуң пикирине гөрә, Мамун доганы билен ган дөкүшикли уршуң өңүни алып билерди. Шунуң үчин диңе халыфың везипесинден эл чекип, оны Амине берәймелиди. Өзи болса Хорасанда хәким болуп отурыбермелиди. Шонда дөвлетиң бүтевилигинем, доганының жанынам саклап билерди. Инди «Соңкы түйкүлик сакгал әзмез» диен пәхиме эерәймекден башга зат галанок.

Мамун Хорезминиң геплемән отуранының себәбине дүшүнсе-де, өз пикирини голдатжак болуп дурмады. Амин өлдүрилен вагтдан бәри халыф бу хакда көп ойланярды, өзүни гүнәкәр хасаплаярды. Бу хакда келле дөвмез ялам дәлди. «Доганыны өлдүрди» габахат иш эдендигини ачык язгаранлар, хенизем язгарянлар барды ахыры. Өз гарындашларының арасында халыф билен саламлашмаянлар-да ёк дәлди. Бир болан ваканы велин, Мамун хич ятдан чыкарып биленокды, белки, ол вака халыфың өзи билен бил- габра гидер.

Вака Мамун Мервден гөчүп гелен гүнлери болупды. Хөкүмдар какасының мазарыны гөрмәге өвлүйә гелипди. Агасы Мухаммет Амин хем шол ерде жайланыпды. Гарашылмадык вака-да шол ерде болуп гечди. Оны ятланда хенизем халыфың депе сачы үйшүп гидйәр. Мамун өвлүйә баранда аял доганы Хафса-да шол ерде экени. Ол Мухаммет Амин билен сүйтдеш доганды. Мамун билен болса энебашгады. Хафса гара гейнипди, йүзүнде-де гара туты барды. Хафсаның өвлүйә гелмегине хеммелер гең галыпды, себәби аял машгала өвлүйә баранокды. Өвлүйә Мамундан өң баран нөкерлер: «Сиз шу ерден гидиң, хәзир хөкүмдар гелжек. Ол: «Өвлүйәде хич ким болмасын» дийип буюрды. Сиз бу ерден гитмесеңиз, хорланарсыңыз, бизе-де жеза берерлер» дийип, нәче ялбарсалар-да, хайбат атсалар-да Хафсаны атасы билен агасының губурының янындан айрып билмедилер. Ол: «Доган доганы өлдүрип билйән болса, аял машгаланың өвлүйә гелмегинем гең гөрмели дәл. Сиз шу ерден мениң диңе мейдими чыкарып билерсиңиз. Мен доганым билен диңе шу ерде гүрлешжек» дийип, перт жогап берипдир. Мамун губурларың янына етенде, Хафса онуң өңүнден чыкыпдыр, йүзүниң тутусыны айрып ташлапдыр. Онуң окара ялы гара гөзлеринден акян дүвме яшлар Мамуны алжырадыпдыр. Хафса гөзүниң яшыны саклап билмесе-де, газаплы хем перт-перт геплемеги башарды:

— Сен нә йүзүң билен бу ере гелдиң? Хәкимиет үчин доганыңы өлдүрип, гарындашларыңы намыса гоянындан өлениң говы дәлмидир? Ёк, сен намыс-ар үчин өлжек адам дәлсиң, йөне мен саңа көмек эдерин — дийип, уллакан ханжары доганының йүрегинден парран гечирмек ниети билен онуң үстүне топулды.

Мамун бу хили вака болар өйдүп, асла пикирем этмәнди. Шонуң үчинем еринден гозганмады-да унулып, бир дуршуна дуруберди. Эгер-де нөкерлериң бири орта дүшмедик болса, онда халыфың ягты жахан билен хошлашмагы гутулгысызды. Мамуның йүрегини нышаналап урлан ханжар нөкериң чеп гердениңе чүмди. Шо пурсатда бейлеки нөкерлерем етишип, Хафсаның элиндәки ханжары гаңрып алдылар.

Хафсаны ики доганың арасында болуп гечен ганлы пөрешиң себәби тызыкландыранокды, уршуң нетижеси билен велин, ол асла ылалашып биленокды. Мамун:

— Уям, бу ерде диңе мен гүнәкәр дәл ахыры — диенде-де:

— Сен ганхор. Мухаммет инди ёк, өлүм онуң гүнәсини ювды. Сениң гүнәң хич хачан гечилмез — дийип, Хафса халыфың йүзүне түйкүрди.

Хей-де, бу вака ятдан чыкармы?!

Хорезминиң «Тарыхың китабы» хакда гүррүң эдилйәркә, бу вака ене-де бир гезек халыфың гөзүниң өңүнден гечди. Эмма ол сыр билдирмән, алымың китабы барадакы пикирини жемледи:

— Мухаммет ибн Муса, сен оңат иш языпсың. Бу арап дилинде тарыхдан язылан илкинжи китапдыр. Сен оны гөчүрижилере бер, гой, онуң бирнәче нусгасыны тайярласынлар.

— Элбетде, хөкүмдарың бу хили бахасы мениң депәми гөге етирди. Язан затларыма гахарының гелмәнине, олара адалатлы баха беренине мен бегендим. Йөне мениң кейпимиң герегинден артык көк болмагының башга-да себәби бар.

Хорезминиң соңкы сөзлери онуң хөкүмдар билен эден гүррүңиниң хениз хеммесини ибн Мансура айдып бермәндигинден хабар берйәрди. Яшулы алым гүррүңиң ызыны эшитмәге ховлукса-да, Хорезминиң «Тарыхың китабы» диен китабына өзүниң гарайшыны ене-де бир гезек мәлим этмекчи болды.

— Мениң пикиримче, бу китабың маглуматларының догрулыгы боюнча-да, язылыш усулы боюнча-да, дили боюнча-да шу угурдан язылан иң оңат китапдыр. Муңа асла шүбхеленмек болмаз. Йөне, нәме, халыф халыфдыр. Оңа иң оңат ылмы эсерлерин хем ярамазлыгы мүмкиндир. Тарыхда язан хакыкы затлары хөкүмдарларың гөвнүнден турман, хеләк болан алымлардыр шахырлар көп ахыры. Өзи дүйбүнден бисоват болса-да, абрайлы адамларың мертебелерини басгылаян шалар хем аз болмандыр. Эмма Мамун хакыкатың тарапында дуруп, сениң көп йыллап чекен захметиңе адалатлы баха берипдир. Мен тагсырымыза-да гуванян, саңа-да. Эйсем гуванмаз ялам дәл ахыры. Бизде ак йүрек билен ишлемәге, ылымда бириниң гөвнүни тапжак болман, бирине яранжак болман, ылмы, тарыхы маглуматлары ёйман зәхмет чекмәге ынам дөрейәр. Мунуң үчин саңа таңрыялкасын!

Ибн Мансур көпрәк геплесе-де, Хорезми онуң гүррүңини бөлмеди, чүнки яшулы алым ылым үчин дийсең зерур затлар хакда гүррүң эдйәрди. Ине, бу гүн Хорезми өзүниң дүйпли ишлериниң бири хакда хөкүмдар билен гүррүң этди. Эгер-де халыфың сөзлеринде ынанмазлыгың аламатыны дуян болсады я-да Мамун алымың эннеме йылларың довамында чемчеләп йыгнан маглуматларыны, санларыны ялана чыкаран болсады, көп келле дөвүп, акыл элегинден энчеме сапар гечиренсоң гелен нетижелерине тәвүгетмезчилик эден болсады, онда Хорезминиң эли соварды, гелжекде ылма торкулы, хөвессиз япышарды. Диймек, бу өрән важып затды. Ылым хакыкы болмалымы я-да оны кимдир бириниң ислегине гөрә үйтгедип, адалатдан дашлашдырмалымы? Халыф Мамуның болшы бу өрән важып совала берлен дотры жогапды. Муңа алымларың икисем бегенйәрди.

Хорезмиде бегенмәге себәп көпди. Ол инди ибн Мансура өрән важып тәзелиги етирмелиди. Шонуң үчинем инди гүррүңи өз китабындан совмалыды. Шунуң билен бир вагтың өзүнде-де яшулы астрономың Мамун халыфа берен бахасынам голдасы гелйәрди.

Мухаммет Хорезми келлесинден селлесини айрып, гапдалында, халының үстүнде ыкжамлап гойды, юкажа донунының кисесинден акжа яглыгы чыкарып, йүзүниң ве маңлайының дерини сүпүрди. Соңра донуны-да чыкарып, селлесиниң янында гойды. Ибн Мансур онуң херекетине сын эдип отурышына «Хова шу гүн Хорезминиң йүреги ялы мылайым» дийип, ичини гепледи, йөне дашына чыкарып хич зат диймеди. Ол өз айдан сөзлерине Мухаммедиң бир зат дийжегине ынанярды. Ибн Мансур «Пайхас өйүниң» ёлбашчысының хәсиетине белетди. Халының үстүнде жайлашыклы орнашансоң, Хорезми сөзе башлады:

— Мен Сизиң халыф хакда айдан пикирлериңизиң хеммеси билен долы разылашян. Бизиң ялы алымларың багтына Мамун ылмың тарапында. Нобатдакы межлисимизде бизиң алымлара айдара задымыз көп. Олар халыфың бизе нәхили гараяндыгыны, ылымдан нәмә гарашяндыгыны билселер говы. Шонда оларың пикири, тагалласы герек угра үйтгәр, акыл гәмилери ылымда асуда йүзер...

Акылдар сөзүне дыңгы берип, яшулының йүзүне серетди. Олам Хорезминиң сөзүне дыңгы беренине гарашып дуран ялы:

— Хөкман, хөкман шейтмели. Гой, алымлар чекйән зәхметлериниң ерине дүшжекдигини билсинлер. Гой, олар хич кимден ховатырланман, өз этмели ишлерини эдсинлер — дийди.

— Алымлар билен нобатдакы душушыгы гечирмеги халыф мениң өзүме табшырды. Шол душушыкда биз обсерваторияның гурлушыгына башлаяндыгымызы, оңа юрдумызың иң гүйчли астрономларының бири Яхъя ибн Мансурың ёлбашчылык этжекдигини

айдарыс — диййп, Хорезми яшулының йүзүне көп манылы гарады.

Ибн Мансур бу зейилли теклибе гарашмаярды. Шонуң үчинем бирбада нәме диййжегинем билмән, сорaглы назарыны Хорезмә дикди. Хорезми йылгырып:

— Шу хабарың Сизе булутсыз асманда гөк гүрләп, йылдырым чакан ялы тәсир этжекдигини билйәрдим. Ялңышмандырын. Йөне гең гөрмәң, шу везипә Сизден мынасып адам ёк. Муны Мамуның хут өзи айтды — диййди.

Ибн Мансур инди бирнеме өзүне гелди:

— Бейле пикириң барлыгыны озалрак айтмалы экениң. Шонда мен Сизе яш, гуйжурлы алымы салгы берердим. Мениң яшымам бирчене баран, саглыгымам о диен дәл. Абдылмәлик Мерверруды велин, шу ишиң хөтдесинден гелерди. Инди боюн гачырмак кын болаймаса...

Хорезми онуң сөзүни бөлди:

— Хава, инди гич. Халыф Мамун «Яхъя ибн Мансур шу обсерваторияны гурдурыбам, оңа ёлбашчылыгам эдип билер» диййди. Башгача айданда, хөкүмдар мениң йүрегим болайды. Хабаш ага, Абдылмәлик, Җөвхери ве бейлеки оңат алымларымыз хем бар. Эмма халыф Сизи белледи. Сиз бу ишден боюн гачырман, эл-эле берип, билеже ишләрис.

Ибн Мансур хениз җогап берменкә гапы ачылып, онуң агзында хызматкәр гөрүнди. Хорезми гелели бәри, Ысмайыл инди үчүнҗи сапар гапыны ачярды, эмма алымларың сөхбетини бозмага йүрек эдип билмән, ене-де җая гирйәрди. Ол «Алымларың герек затлары болса өзлери дилленер» диен пикир билен шейдйәрди. Ысмайыл бу сапар хем ызына өврүлип, җая гирҗек боланда, Хорезми:

— Ысмайыл, ханы, нер-ичер ялы задың ёкмы? Халыфымыз сениң яшулыңа улы везипе берди. Яшулы велин бизиң гарнымызам доюрмакчы дәл өйдйән — диййп дегишди.

Ысмайыл Мухаммет ибн Мусадан он үч-он дөрт яш кичиди. Ысмайыл алымы өрән аграс хем салыхатлы хасаплаярды. Адамлара, шейле хем хызматкәрлере йүзлененде, Хорезминиң ёкары эдеп-экрамлылык гөркезйәндигине, аз дегишйәндигине белетди. Бу гүн Мухаммет ибн Муса дегишйәр, онуң кейпи

көк. Көп отурсалар-да, нахар-чай хакда сөз ачмадык алымлары нахарламагың вагты биреййәм етипди.

Ысмайыл бир Хорезминиң, бирем ибн Мансурың йүзүне середип:

— Нахар тайяр, агалар. Мен оны хәзириң өзүнде гетирерин — диййп, җая тирди.

— Ери, аксакгал, нәме диерсиңиз? Сизиң тутарыклы пикириңизи билмән, мен дуз датмарын — диййп, Хорезми улы алада галан ибн Мансуры геплетҗек болды.

— Мерхеметли халыфың хем, сен ялы улы алымың хем маңа өрән улы ынам билдирйәндигине дүшүнйән. Мен сизи «йүңсакпал» этмеҗек боларын. Йөрүң, бага баралың, аяклары язалың, тәрет кылып өйле намазымызы окалың. Оңа ченли Ысмайыл нахары тайяр эдер — диййп, Ибн Мансур еринден турды.

— Ине, мунуңыз болды, яшулы! Душушыгымызың ахырында халыф: «Алымлар үчин дөредилйән шертлерде етер-етмез зат болса, олар хакда чекинмән айдыбериң» диййди.

Көвшүни гейип дуран Ибн Мансур:

— Сен оңа нәхили җогап гайтардың? Мениң пикиримче, хак-хешдегинден нәразы болуп йөренлер ёкдур-ла? — диенде, еринден туран Мухаммет:

— Мен хөкүмдарымыза «Бизде екеҗе кемчилик бар» диййдим. Халыф үнсли назарыны маңа дикенде болса «Тагсыр, хорматлы Яхъя Ибн Мансура бир аялам алып берәйсек, алымларың шатлыгының кеми болмаз» диййдим — диййп, хезил эдип гүлди.

Бу дегишме яшулы алымы хем гүлдүрди. Кәрдешлер шатлыклы түлки билен алымларың улы багына гиҗип гитдилер.

• • •

Өзүниң гич ятанына гарамаздан, Хорезми бу гүн хем хемишекилери ялы ир оянды. Ол дашары чыканда, хениз Гүн догманды, йөне онуң догҗак ери гызарып дурды. Сәхелче вагтдан Гүн догуп, өзүниң йитир шөхлесини ере дөкер, бүтин әлеми нуруна чояр, төверек-дашың гөзеллиги айдың гөрнер. Мухаммет Хорезми Гүнүң догҗак ериндәки ал тегелеге серетсе-де серетди велин, йөне ол эсасы үнси тегелегиң төвере-

тиндәки асмана, булутлара берди. «Алланың гудратындан тына серет, булутлар Гүнүң нуруна, гөр, ненеңси өвүсйәр» дийип ичини геплетди.

Багдатда яңы Гүн допуп гелйәрди, Хорезмде ве Мервде болса, ол эййәм пушлукдан хем гечипди. Дайхан гушлук чайыны ичип, эййәм экинининң ичиндедир. Йылың бу дөврүнде бугдай орлуп, тыляллардыр өкүзлер билен дөвек дөвүлйәрди. Ине, сачына яңы ак гирип угран, орта бойлы, эти-ганы ериндә дашдан гөрәймәге бирнеме әвмезетрәк пыяда бугдай чәжининң янында дерини сүпүрип дур. Онуң келлеси не көнерәк яглык даңылан. Ол голайына гелен Хорезмини гөрүп:

— Бе, оглум, сен бу ерлерде нәме ишләп йөрсүң, эйсем сен Багдатда, Мамун халыфың янында дәлмидиң? — дийип сораяр.

Хорезми өз гөзлерине ынанман, гөзлерини овкалаяр.

— Атам, Сиз өлүпдиңиз-ә. Мен Сизи дири гөрерин өйтмәндим. Би Алланың гудраты, атам, Сизи ене-де гөрмек бар экен. Ханы, энем ниреде, доганларым нирреде? — дийип, Мухаммет Муса ага совал ызына совал берди.

— Оглум, доганларың-а билемок велин, энең инди бирнәче ваттдан бәри мениң янымда. Ханы, сен Рейханаң хакда хич зат сорамадың-ла? Я Багдада гидип оны долы унудайдыңмы? Олам яңы-якында бизе гошулды.

— О нәхили сизе гошулды? Энемем, Рейхана-да өләйдилерми?!

— Ёк, оглум, олар бакы дүнйә гелдилер. Инди мениңем, оларың-да өлер аладамыз ёк...

Узын бойлы, ётынлыты билек ялы гара сачларыны ызына атан гарагөзелек гелин Мухаммедиң гөз өңүне гелди. Онуң өйкели назары алымың багрыны парран дилди. Рейхана:

— Хава, эзизим, мен айралыга дөз гелип билмедим. Дидарыңы ене-де бирже гезек гөрмек миесседим. Дидарыңы ене-де бирже гезек гөрмек миессер этмеди. Өз әжеми, сениңем әжеңи дүнйәден өтенлеримизиң янына таммадым, ...

Өз әжеми, сениңем әжеңи дүнйәден өтенлеримизиң янына уградып, оларың ызларындан тайдым. Ине, инди хеммәмиз бир өйде. Йөне арамызда сен ёк — дийди-де, сув перисининң кешбине гирип, асмана гөтерилди.

Хорезми оңа хич зат айтмага етишмеди. Ол сөйгүлисининң ызындан толларыны узадып галды. Ялбырап чыкан Гүнүң йити шөхлеси гөзүне дүшенде, алым өзүне гелди. Гөрен затлары дүйшүми я-да оялыгы, сайгарып билмән, ятжагазың янына барып, ковшуны чыкарды. Хованың салкынлыгына гарамаздан, алымы дер басыпды. Онуң он ики сүңңи ловлап янярды.

Өз догдук депесини, Рейханасыны ятланда, Хорезми ябың боюнда аякларыны сува сокуп отурярды. Бу гүн хем ол шол эндигине эерди, аякларыны сува сокуп, оя батды. Багдада геленине еди йылдан хем говрак вагт гечипди. Эмма соңкы йылларда оба-гарадан хабар ёкды. Ылмы ишлери язмак, алымларың ишини гурамак әхли зады унутдырярды. Онуң Рейхананы Мервден Хорезме утрадан пурсаты гөз өңүне гелди. Сөйгүли гелнининң Хорезмден Мамунуң янына угран махалы айдан сөзлерини гайталады. Рейхана шонда: «Ай, нәбилейин, инди гөзлеримиң ёлунда болмагы сени маңа тәзеден гайдып бермежек ялы болуп дур» дийипди. «Эзизим, шол айданың болайдымыка?» дийип, алым хәзир ичини геплетди, улы гайгa батды.

«Эртириңиз хайырлы болсун, доганым Мухаммет» диен сөзлер Хорезмини өзүне гетирди. Оңа салам берен Абдыллады. Олар Багдатда-да гоңшы болуп яшаярдылар. Өңки гатнашыклары үйтгәнокды. Достлар бир жайда-да яшап билердилер, йөне ылым билен мешгул болян адам көпленч еке боланыны кем гөреок. Хер кимиң өз иш усулы, өз ёлы бар, өндүмли-өндүмсиз ишлейән ватты бар. Шол себәпли, алымларың айры яшамаклары ылым үчин пейдалыды. Эмма олар көпленч биле ийип-ичйәрдилер. Ирденем биле туруп, багда сейил эдйәрдилер, алып барян ылмы ишлери хакда пикир алышярдылар. Кәвагт Хүсейин, Ахмет Мервазы, Ибн Мансур дагам багда йыгнашып, соңра Хорезминиң тапысындакы секининң үстүнде гүррүңлерини довам эдйәрдилер.

Хорезми Абдылланың саламыны аграслык билен кабул этди:

— Валейким эссалам, Абдылла! Саг-аман өрдүңми? — дийип, хемишеки айдылян сөзлери айтса-да, онуң сеси гүңленч чыкды. Абдылла халыпасының кейпиниң ёкдугыны анды. Ол «Муңа нәме болдука, математикадан тәзе китабыны язып тутарып билмеди-

микә я-да бир ярамаз дүйш төрәйдимикә?» дийип ичини геплетди. Эмма достуның ягдайыны дүйнмадык-сыран болуп:

— Халыпам, бу гүн-ә Сиз менден өңүрдипсиңиз, апшам иррәк ёргана гирәйипсиңиз өйдйән — дийди.

Мухаммет Хорезми өзүни тутды, яңыжа төрен зат-лары билен багланышыклы ички дуйгуларының юзүни мазалыжа кейпден гачырандыгына, йүрек урмасыны өрән гүйчлендирендигине гарамаздан, гүррүңи ылма сырыкдырмагы макул билди. Шол себәпли:

— Гич ятдым. Китабы язып гутарман, ятып бил-жек гуманым бармы?! — дийип жогап берди. Абдыл-ла оны гужаклап:

— Ине, мунуңыз болупдыр, Сизден тамамам шей-леди. Өрән улы иш этдиңиз, достум! Мунуң ялы ки-тап хениз языланок. Би математикада гиден бир угур ахбетин — дийди.

— Догруданам, шейле. Бу китап шовлы чыкды, менин өзүме-де яраман дурмады. Мунуң бейле бол-магына тадымы Мүсүриң, Вавилоның, Хиндистаның, Чынмачының, Эйраның хем-де бизиң юртларымызык математиклериниң чекен азабы ярдам этди.

— Халыпам, өзүңизи ченденаша өвдүржек болман! Биз онсузам Сизи мактаярыс. Хәзир мен догружамы айдып отырын. Сизиң бу китабыңыз ялы эсер мате-матикада хениз ёк. Онуң гутарныклы ады «Алжебр ве алмукабала» болмалы я-да Сиз башга бир ат тап-дыңызмы?!

Хорезми китабың ады хакда-да көп ойланыпды. Чүнки алымың гоян ады китабың мазмунына бап гел-мелиди. Достуның совалына:

— Гысгалдып аланымда «Алжебр ве алмукабала» диййәрин. Йөне онуң долы ады «Китабы Мухтасар алжебр ве алмукабала»[1] болар — дийип жогап берди.

— Бе, халыпам, мунуң адам бир ач эшеге йүк ялы-ла.

— Шонуң үчинем китабың гысталдылан ады хем болар. Алымлар-да, «Алжебри» өвренйән бейлеки адамлар-да бу ат билен тиз өвренишерлер.

Абдылла ибн Барака:

— Халыпам, берекелла, Сиз «Алжебр» дийип, ыл-

1 Долдурмагың ве гаршы гоймагың гысгача китабы.

ы ишиң адыны хас хем гысгалтдыңыз. Мениң пики-римче, математикада, хасаплашыкда тәзе болан бу угур тарыха «Алжебр» болуп гирер — дийип, умытлы айтды.

Достлар акар сува ювнуп, Мухаммедиң эйваныңа тарап уградылар. Шо вагт Ахмет Мервазы билен Яхъя ибн Мансур хем багдан чыкып гелйәрдилер. Олара гөзи дүшен Абдылла:

— Халыпаны гутлаң, ол өтен гиҗе тәзе китабыны язып гутарды — дийип, богазына сыгдыгындан гы-гырды.

Хорезминиң бу дүйпли ылмы иши гутарып барян-лыгындан яшулы алымларың хем хабары барды. Олар Хорезминиң бу гезек хем тәзе бир ачыш этмегине га-рашярдылар. Шонуң үчинем Абдылла ибн Бараканың хабары олар үчин тәзелик дәлди, йөне шу гүне са-бырсызлык билен гарашандыклары себәпли, хабар марда шатлык аламатыны дөретди. Алымлар әдим-лерини чалтландырдылар, гелип Хорезмини гужак-ладылар.

Хабаш аганың (Ахмет Мервазы) буларың хемме-синден яшы улуды. Шейле болансоң, ол илки геп-леди:

— Мухаммет җан, иним, гөзүң айдың, улы сепги-ли эеләпсиң. Алымлары йыгнап, той-мейлис эдәйсең хем болман дурмаз. Мусулман адам хер сапар оглы боланда той тутяндыр. Алым үчин болса онуң хер бир китабы онуң перзендидир. Шуны ятдан чыкарма, иним — дийип, Хабаш ага Хорезмини хем гутлады, хем-де оңа өвүт берди. Яхъя ибн Мансур болса кәр-дешиниң айданларының үстүни етирди:

— Хабаш ага догры айдяр. Бу ваканы иң бир ажайып тәзелик хөкмүнде беллемек герек. Сиз, хор-матлы Мухаммет Муса, өңки китабыңызы язып гута-раныңызда-да хич зат этмедиңиз. Догрусы, биз хем гүнәкәр, Сизе хич хили маслахат бермедик. Бу ерде, мениң пикиримче, көп адам чагырып, чакыр-шерап-дан гарк болмак герек дәл. Алымларың улы болма-дык топарыны йыгнарыс. Бу-да оларың бир ере үй-шүп, биле пикир алышмагына бахана болар.

— Яшулулар догры айдярлар, халыпам! Сиз ра-зылык берсеңиз боланы, галаныны мен өзүм оңара-рын. Гелиң, арап юртларындан гелен алымлара мых-

Зак. 664 — 8

мансөерлигимизи геркезелиң! Какмачдыр яхнаның нәхили сүйжи нахардыгыны, гавунымызың ширинлигини билдирелиң! Олары мениң өзүм тайярларын — дийип, Абдылла шадыяна түрледи.

Мухаммет Хорезми кәрдешлерини диңләп, оларың айдян затларының догрудыгыны, нахар башындакы гүррүңиң алымлара көп зат берҗекдигини билйәрди. Ол гадымы греклериң чөрек билен чакырың адамларың бир-бирине толайлашмагына улы ярдам эдйәндиги барадакы пәхиминден хабарлыды. Мис гаплара салнып Мервден Багдада гетирилйән гавунларың хем хеммелери хайран этҗекдигини билйәрди. Абдылланың айданларам онуң маңзына батды.

— Догруданам, нәче йыл биле ишлешсек-де, алымларың йөрите межлислеринде йыгы-йыгыдан душушсак-да, биз илдешлер болуп, башга ерлерден гелйәнлериң ики-екеси болаймаса, галанларыны өз мейлислеримизе чагырамзок. Түвелеме, бизиң өзүмизем аз дәл. Хеммәмиз йыгнанышсак, бир топар болайярыс. Онсоң башга адам чагырып хем дурамзок, йөне бир заны геплешелиң! Биз олары «Алҗебр ве алмукабаланың» язылып гутарылмагы мынасыбетли дәл-де, башга бир бахана билен чагыралың...

— Мениң пикиримче, хут шу китабың язылып гутарылмагы мынасыбетли мейлис гурмалы. Мунуң ялы тымматлы эсер хер йыл-а бейледе дурсун, хер асырда-да дөрәп дуранок. Утанмак герек дәл, иним — дийип, Хабаш ага Хорезминиң сөзүни бөлди.

— Догры айдяныз, кәрдеш. «Алҗебр ве алмукабала» ялы китап бизде хениз дөрәнок. Мухаммедиң бейлеки китаплары хем өзболушлы, өрән пейдалы ишлер. Эмма бу ишиң гелҗеги улы. Бир дөвүр гелер, шонда алымлар бизиң заманамызы ал-Хорезминиң заманасы дийип хасапларлар. Мен шуңа берк ынанярын — дийип, Ибн Мансур Хабаш хасыбың сөзүниң үстүни етирди.

Мешхур математиклериң айдянларының җаны барды. Чүнки «Алҗебр» математикада тәзе угур болуп, Хорезминиң ачышы нетиҗесинде ондан бөлүнип айрылмалыды. Хорезми яшулы кәрдешлериниң пикирини ялана чыкарҗак болуп дурмады. Ол ян бермели болды:

— Боляр онда, беллемели болса беллəерис. Йөне ене-де алты-еди гүнден алымларың нобатдакы межлиси болҗак, оңа хөкүмдарың өзем гатнашҗак. Шол межлисде Мамун ибн Решит, той, Аллатагала оны өз пенасында сакласын, «Алҗебр ве алмукабала» хакда гүррүң этмекчи. Ине, шондан соң нәме этсек, эдибермели — дийип, Мухаммет Хорезми той этмәге гаршы дәлдигини ачык айтды.

— Хут шол межлисиң довамы хөкмүнде той мейлисини гураймалы — дийип, Абдылла суңшурды.

Яшулы алымлар «Бу пикир билен ылалашярысмы?» диен терзде бири-бирлериниң йүзүне серетдилер. Йөне сеслерини чыкармадылар. Олар меселәниң Хорезминиң чөзерине гарашярдылар. Ол болса достуның йүзүне геңгалыҗылык билен середип, «Сениң айдян задың нәме?» диййән ялы болуп дурды. Абдылла халыпасының икирҗиңленйәндигине гөз етирип:

— Нәме, мен болмаҗак зат айтдыммы? Нәме үчин хеммәңиз дымдыңыз? — дийди.

— Алымларың межлислериниң соңунының хемише мейлисе өврүлип гидйәндигини сен билйәрсиң ахыры!

— Халыпам, мен хут шоны билйәнлигим үчинем шу хили пикири орта атдым.

Хорезми достуның айдянларына чалажа, мәхирли йылгырып:

— Онда сен шо зейилли мейлислериң халыфың ягны дөвлетиң хасабына гураляндыгыны биленок я-да билсеңем унудыпсың — диенде Абдылла:

— Ондан хем мен хабарлы, йөне бир гезек шол мейлисиң харажатыны Хорезмден ве Мервден геленлер өз үстлерине алсынлар дийилсе, хөкүмдарам гаршы болуп дурмаз. Эйсем, онуң өзем бу дабара гатнашар. Эгер-де биз, халыпам, Сизиң китабыңызы белләмек билен багланышыклы тоюмызы башга вагта гечирсек, оңа Мамун ибн Решидиң гатнашмазлыгы әхтимал — дийип җогап берди.

— Абдылла ибн Бараканың айдянларының җаны бар — дийип, Хабаш ага гүррүңе гошулды. — Шейле эдилсе, хөкүмдарымыз мейлисе хөкман гатнашар.

— Догруданам, шу пикир хич ненең дәл. Мервде ишлән ве яшан йылларында нен-ичен затларыны биз шу ерде өз элимиз билен тайярлап берсек, ха-

лыф өрән хошал боларды — дийип, Ибн Мансур хем Абдылланың пикирини голдады.

— Хеммәмизиң бир пикире геленимиз говы болды. Халыпам, Сиз шу гүн китабыңызы хөкүмдара екидениңизде, бизиң ниетимизи оңа етириң! Ол гаршы болуп дурмаз-ла — дийип, Абдылла еңижиниң әхеңинде гүрледи.

Хава, Хорезми шу гүн ишини халыфа говшурмалыды, алымларың межлислеринде гүррүңи эдилжек тәзе ачышлара, тәзе пикирлере Мамун ибн Решит гөз гездирйәрди, оларың кәбирини болса дүйпли өвренйәрди.

Кәмахал межлисден үч-дөрт гүн озал алымларың кәбири билен саташып, оларың язан затларының өзенине дүшүнжек болярды. Халыф Хорезминиң «Тарыхың китабыны» окандан соң, онуң билен йөрите душушыпды. Багдатлы алым Халлач ибн Хаттап билен Мамун ибн Решидиң гүррүңи алымлара беллиди. Ибн Хаттап ики йыл мундан озал «Арапларың тарыхы китабыны» языпды. Ибн Решит китабы окап гөрүпдир-де, оны язан алымы янына чагырыпдыр. Оларың арасында болуп гечен гүррүң хакда халыф алымларың межлисинде айдыпды.

Халыф алымы өз адаты боюнча өрән мәхирли гаршылапдыр, онуң янында ерде отурыпдыр. Соңра:

— Хорматлы Халлач ибн Хаттап, мен сениң өз халкымызың тарыхындан язан китабыңы окадым. Шонуң үчинем сениң билен душушып, кәбир затлары аныклайын дийдим — дийипдир. Халыфың медениетли кабул эдиши, мылайым йүзленмеси алыма аркайын гүрлемәге ёл ачыпдыр:

— Мениң китабымы оканыңыз үчин танрыялкасын, хөкүмдарым! Мен Сизи улы хөвес билен динләрин, бержек буйрукларыңызы, этжек саргытларыңызы биркемсиз бержай этжек боларын, буйруң, хөкүмдарым! — дийип, Халлач халыфың хызматына тайяндыгыны дуйдурды.

— Озалы билен саңа бир совалым бар. Сен Мухаммет Хорезминиң «Тарыхың китабыны» окадыңмы? — дийип, Мамун сорапдыр, соңра алымың жогабына гарашман: — Окамансың, окасаң-да оны дүйпли өвренмәнсиң — дийип, оны гыссапдыр.

— Сиз мамла, хөкүмдарым! Мен ал-Хорезми халыпаның китабыны окап билмедим. Онуң бары-ёгы ики саны нусгасы бар экен. Онуңам бири... — дийип Ибн Хаттап сакынды.

— Хава, онуң бириси менде. Ине, ол китап — дийип, ериңден туруп, курсусиниң янындакы столжуның үстүнде ятан дашы овадан сахапалы китабы эле алды. Ибн Хаттап хем деррев ериңден туруп, хөкүмдарың янына барды. Мамун:

— Ме, ал шу китабы. Муны окаман, арап дөвлетиниң тарыхыны язмак мүмкин дәл. Гүйчли арап дөвлетини дөретмек угрунда пыгамберимиз Мухаммет ибн Абдылланың эден ишлери, оны беркитмекде Абу Бекириң, Омарың, Османың, Алы ибн Талыбың битирен ишлери Мухаммет ибн Муса тарапындан адалатлы язылыпдыр. Сенем шу затлара айратын әхмиет бермели боларсың. Ене-де бир зат. Сен Абу Муслимиң омейялара гаршы уршы хакдакы хакыкаты долы гөркезмәнсиң...

Халыф пикирини жемлемек үчин о яна-бу яна йөрәп башлады. Ибн Хаттабың гөзлери Мамуның херекетини ызарласа-да, ичинден: «Вах, ол хакыкаты мениң билйән-ле! Йөне оны язмак үчин Мухаммет ибн Муса болмалы. Ол хич кимден, хич затдан чекинмейәр. Мен нәдип сениң атаңы гүнәкәрләйин, сен деррев мениң келләми алдыраймажакмы? Ханы, төрейин, өзүң нәме диййәрсиң?!» дийип ойланярды.

Мамун бутнаман дуран алымың янында аяк чекди. Онуң нәме хакда ойланяныны билжек болян ялы, йүзүне йити-йити серетди. Халыфың гөзлери «Мениң атамың Абу Муслими нәме эдендигини бүтин халыфат билйәр. Оны сенем билйәнсиң. Йөне хакыкаты язмакдан горкянсың» диййән ялыды. Ибн Хаттап хөкүмдарың гөзлерине середип дуруп билмән, йүзүни ашак салайды. Мамун өзүниң мамладыгына дүшүнди, йөне алымы көп гыснап дурмак ислемән, сөзүни довам этди:

— Абу Муслимиң төреши еңишли гутарансоң, онуң абрайы артып башлапдыр. Хорасанда оны Искендер Зулкарнайн билен деңешдиренлер хем тапылыпдыр. Бу ягдай Ибн Мансура, ягны мениң атама ярамандыр. Атам Абу Муслимиң абрайының артмагындан горкуп, оны Багдада чагырыпдыр, шу ерде-де өлдүрипдир. Мухаммет Хорезми шу хакыкатлары язмага

чекинмэндир. Сен хем горкма, тарых догры язылма-
лыдыр. Сен маңа догры дүшүн, хорматлы алым!
— Дүшүнйэн, хөкүмдарым!
Ибн Хаттабың сеси сандырап чыкыпдыр. Халыф:
— Бу китабың догры язылмагы үчин сен ене-де
бирнеме келле дөвмели. Соңра алымларың межли-
синде сениң китабың хакда пикир алышса болар. Сен
мениң айдянларыма разымы?!

Халыфың айдан сөзлери алымы хайран галдырып-
дыр. Ол Мамун тарыхы шейле говы билйэндир өйт-
мэнди. Онуң догручыллыгы хакда-да билйэн зады
азды.

— Тагсырым, догры ёл салгы берениңиз үчин көп
саг болуң! Сизиң саргытларыңызы биркемсиз бержак
эдерин — дийип, халыфың хузурындан чыкып гай-
дыпдыр.

...Межлис махалында Мамун гүррүңи эдилйэн ки-
табы ачып, өз өңүндэки секижигиң үстүнде гойярды,
онуң айры-айры ерлерини алымлара окап берерди.
Ол китап барада өз пикирини айдарды, алымларың
айданларыны диңлэрди. Алымлара ач-ачан гүррүң
этмэге, пикирлерини айтмага халыфың хут өзи шерт
дөредерди. Межлис гидип дуран вагты ол дегишйэр-
дем, алымлары өвйэрдем, терек махалы язгарярдам.
Ач-ачан, батырлык билен айдылян пикир ялңыш бо-
лаянда-да, Мамун ибн Решит онуң үчин газап дону
ны геймейэрди, хич киме жеза-да бермезди. Бу х-
ны гейрмейэрди... Бу ха-
сиети оны өрэн көп санлы хөкүмдарлардан тапавут-
ландырярды. Шонуң үчинем алымлар өз йыгнаны-
шыкларына хөкүмдарың гатнашмагындан чекинме-
йэрдилер. Онуң терсине, хер сапар Мамуна гарашяр-
дылар, онуң дегишмесини, адалатлы белликлерини
диңлэслери гелйэрди.

Хорезми халыф билен йыгы-йыгыдан душушярды.
Хер гезекки гүррүңден соң, онуң хөкүмдара болан
хорматы артып гидип отырды.

Достларының ве эгиндешлериниң онуң ажайып ки-
табы мынасыбетли гуражак межлислерине Мамуның
гатнашмагыны чын йүрекден ислейэндиклерине Му-
хаммет оңат дүшүнйэрди. Онуң өзем ёлдашларының
диени хасыл болса, чэксиз бегенерди.

— Боляр, достлар! Шу гүн мен сизиң ислегиңизи
хөкүмдарымыза айдарын, шо дабара гатнашмагыны

[тов]акга эдерин. Хернэ бизиң багтымыза «Алжебр ве
[в]алмукабала» хакда алымлар билен эдилжек гүррүң
[н]етижели хем адалатлы болсун-да! Шонда халыфың
[к]ейпи көк болуп, меймлисе хөкман гатнашар. Бу кита-
бың мазмунына сизиң үчиңизем белет, биз эййэм бир-
нэче сапар пикир алышдык. Инди бейик хөкүмдарың
[ө]ңүнде өз пикиримизи течирип билсек, онда бизиң
китабымызың абрай алжагына меңде шүбхе ёк — ди-
йип, Хорезми ынамлы гүрледи. Хабаш ага:
— Китабың халыфа-да, алымлара-да яражакдыгы-
на мениң өзүм-э берк ынаняр. Ибн Мансурам, Абдыл-
мэликдир Абдылла-да шу хили пикирде. Өзүңиз бил-
йэңиз, Мухаммет жан, математикадан бизем бирнеме
баш чыкарярмыкак өйдйэрис. Шейле дэлми, кэрдеш-
лер? — дийип, ёлдашларына гарап гүлди.

Хабаш хасып дегишмэ салып гүрлесе-де, онуң айд-
янлары хакыкатды. Чүнки бу алымлар «Пайхас өйү-
нүң» оңат математиклериди. Муңа Хорезми хем оңат
дүшүнйэрди. Шонда-да ол бирнеме хедер эдйэрди.
Өз язан затларыны, чыкаран хасапларыны өвран-өв-
ран барлаярды. Мухаммет ёлдашларының эдеп бел-
ликлерине, орта атан пикирлерине өрэн чынлакай га-
раярды. Эмма олар манысыз болса тынанярды. Хер
ничик болса-да, өз гаршыдашларына ёкары бахы
берйэрди. Хорезминиң дүшүнишине гөрэ, ялңыш пи-
кир айтмак үчинем акыл чанагыңы оңатжа ишлетме-
ли, гаршыдашың өңе сүрйэн дүзгүнлерини селжерме-
ге көп гүйч сарп этмели. Шейле эден адам хормата
мынасыпдыр. Йөне «дүшүнишмезлик», ялңыш пикир
йөретмек хем хер дүрли ягдайда болуп билер, олар
дүрли максатлары өңде гоюп билерлер. Алымларың
кэбири гаршыдашына пэк йүрекден көмек этжек бо-
луп, онуң билен жеделлешйэр, тэзе гарайышлары, өз
дүшүнишини айдяр. Бу зейилли алымларың ялңышла-
рына-да гөз юмса болар, чүнки олар чөзүлйэн чылшы-
рымлы меселэниң хас кэмил чөзүлмегини ислейэрлер.
Эмма ак зады гөрүп дурубам, шона «гара» диййэн-
лере-де габат гелинйэр. «Пайхас өйүнде» бу зейилли
алымлар ёк диен ялы. Шонда-да ики-еке болгусыз
пикир айдып, халыфың кейпини гачырянлар тапылйа-
р. Ине, Хорезми шолар ялылар болаймасын дийип
пикир эдйэрди.
— Сизиң айдяныңыз догры, Хабаш ага. Йөне биз

«Душманың пешече болса, оны пилче гөр» диен пәхими ятдан чыкармалы дәл. Арада сизиң тангенс ве котангенс хакдакы тәзе пикирлериңиз барада гүрлешенимизде, сириялы алымың өзүни алып баршыны ятдан чыкаран дәл болсаңыз герек...

Мухаммет ибн Муса бирки йыллыкда болуп гечен ваканы Хабаш ага ятлатды. Хабаш хасыбың математикадан язан ишлери хакда гүррүң гидйәрди. Шоларда тангенс ве котангенс барадакы тәзе математик (тригонометрия дегишли) дүшүнжелер барды. Яхъя ибн Мансур, Абдылмәлик Мерверруды, Хорезминиң өзем бу тәзеликлер хакда улы гуванч билен гүррүң этдилер. Шонда сириялы яш математик Халыт ибн Юсуп алымлары гең галдырды. Ол:

— Мен шу гүн халыпаларымыза дүшүнмежек болян. Хорматлы Мухаммет ибн Муса ве бейлекилер шу гүн хакыкаты айданоклар. Тангенс ве котангенс олар үчин хамала тәзе дүшүнжемишин...

— Эйсем, сениң пикириңче, булар нәме? — дийип, Ибн Мансур Халыт ибн Юсубың алкымындан алды.

— Мен булар хакда озалам окапдым, бу ерде тәзелик ёк — дийип, яш алым дотумлы гүрледи.

— Хорматлы Ибн Юсуп, мунча боланына гөрә, сен тангенс ве котангенс хакда ниреде оканыңы хем бизе айдып бер! — дийип, Абдылмәлик-де гүррүңе гошулды.

— Шу вагт мениң ядыма дүшенок, йөне оканым чын.

— Оканың чын болса, онда олар хакда язанлар хич болмаса, китапларың ады ядыңда галмалыдыр ахыры.

— Булар математикада тәзе дүшүнжелер болансоң, ниреде окан болсаң-да ядыңа дүшмели...

Хер бир совалдан соң, Халыт ибн Юсуп шол бир жогабыны гайталаярды.

— Мен окадым велин, ниреде оканым ядымда дәл.

Хабаш хасып соңкы үч-дөрт йылда математикадан язылан китапларың хеммесини агзап чыкып:

— Ханы, айт, оглум, шу китапларың хайсысында бизиң гүррүң эдйән задымыз хакда язылыпдыр? — дийип соранда-да, яш алым хич зат айдып билмеди. «Сен ялңышян болайма» дийленде-де: «Ёк, мен ялңышамок» дийип, бир айдяныны йөне гайталап дурды.

Алымлар бир топар вагты пейдасыз йитирдилер. Шонда Хорезми:

— Ылымда жеделлешмек, өз пикириңи субут этмек герек зат. Йөне алым билйән зады хакда сөз ачмалы. Субут эдип билмежек задыңа япышмалы дәлдир, иним — дийипди.

Шу вака гөз өңүне гелен Хорезми өзүниң бирнеме этияч эдйәндигини дуйдурды.

— Биринжиден-ә, Хорезми Хабаш хасып дәл — дийип, яшулы алым Мухаммеде жогап берип башлады. — Икинжиденем, ол какабаш яш алым мениң өзренйән меселелеримден бихабар. Онуң ялы адамларың пикири хич кимиң йүрегини булап билмез дийип пикир эдйән — дийип, Хорезмә гөвүнлик берди.

— Мениң айтжак болян задым, яшулы, башга. Олар ялы алымларың, бейлекилериңем мениң ишимден дүйпли кемчилик тапып, сизи хем-де халыфы ынандырып билмежекдиклери хеммәмизе аян. Йөне япа дегмейән гүррүңлери билен йүрек буламасалар, вагтымызы алмасалар боляр. Ине, мен шу хакда ойланян.

— Гүррүң ылмы жедел хакда баряр, иним. Ол хер хили болуп билер. Биз олары гөре-гөре гелйәрис. Йөне сизиң китабыңызда озал айдылмадык затлар көп. Шонуң үчинем, пикир, гаршылык аз болуп, сowал көп болармыка диййәрин. Сиз шолара жогап бермәге тайын болуң! Галан задың аладасыны этмели дәл. Кимдир бири болгусыз гүррүң эдәйсе-де, пайхаслы халыфымыз өзүниң ылым-билимде сап голы болуп дуран адамың тоюны бозмаз — дийип, Яхъя ибн Мансур кесгин айтды.

— Халыпам, сиз шу гүне ченли ылмы жеделден басылмандыңыз, индем хич кимден асгын галмажагыңыза гүвә гечйән. Билип болмаз, гүйчли гаршыдашлар саташып, гарк болуп башлайсаңыз, халыпаларымыз Хабаш ага, Ибн Мансур дагы гулагыңыздан чекип чыкарлар, менем итмели ериңизден өңе тарап итерин — дийип, Абдылла гүррүңиниң соңуны дегишмә өврүп гойберди.

Хорезмем, яшулулара хезил эдип гүлдүлер.

— Худайым гүлүшмеден айырмасын! Намаз вагтымызам болды, йөрүң, мениң өйүмде намаз окап, эртирлик эдинелиң. Соңра сизиң ак патаңызы алып.

мерхеметли халыфымыз Мамун ибн Решидиң хузурында боларыс — дийип, Мухаммет Хорезми өе тарап йөрәп уграды. Достлары онуң ызына дүшдүлер.

• • •

Алымларың межлиси тидип дурды. Шалара мынасып безелен күрсүде халыф Мамун ибн Решит отырды. Онуң сагында баш везири, солунда болса «Пайхас өйүниң» ёлбашчысы, мешхур алым Мухаммет ибн Муса ал-Хорезми отырды. Хөкүмдар алымлар билен душушанда Хорезми хемише онуң солунда отурярды. Бу гүн башгача болды. Күрсүде дине Мамун халыфды, галанларың хеммеси, шол санда баш везирден бейлеки везир-векиллерем ерде отырдылар. Алымларың межлиси гечирилйән жай өрән гиңди. Онда алтмыш-етмиш адам аркайын ерлешйәрди. Алымларың кимси ики аягынаң ашагына йыгнап, айбогдашыны гурап отурса, кимси ики дызына чөкүп отурярды.

Мамун ибн Решит өңүнде ятан голязма назар ташлады.

— Хорматлы алымымыз Мухаммет Хорезми нобатдакы китабыны язып гутарыпдыр. Мен муны башдан-аяга окап чыкдым. Язылан затларың хеммеси маңа аян болмаса-да, бу ерде тәзелигиң көпдүгине гөз етирдим. Китапдакы тәзеликлер хакда гүррүң эдип бермеги биз алымларың баштутанына табшыряс. Соңра бу иш хакда пикир алшарыс.

Мухаммет Хорезми еринден туруп, халыфа баш эгди, соңра алымлара тарап өврүлип, олара-да баш эгип еринде отурды. Ол намаз окаян ялы терзде отурып, гүррүңине башлады. Жайың ичине сув сепилен ялы болды. Хеммелериң бейик алымың тәзе ажайып ачышы хакда билеси гелйәрди. Оларың кәбири Мухаммет ибн Мусаның орта атян хер бир пикирини макуллап, башыны ыралаярды.

Хорезми гүррүңини тутарды. Илкинжи совалы халыфың өзи берди:

— Хорматлы алым. Сиз өз китабыңызда ылым хем-де алым хакда көп языпсыңыз. Бейтмәге Сизи нәме итерди?

Халыфың бу совалына жогап бермек хем аңсатды, хем-де кынды. Алымларың арасында язян задының пейдасына, максадына дүшүнмейәнлер барды. Көшкде шугулчылык билен мешгул болуп йөренлерем тапылярды. Олар хакда Хорезми ач-ачан гүррүң эдип, хөкүмдарыңам, алымларыңам йүрегини булажак болуп отурмады. Совала жогап бермегиң кынчылыклы тарапы шуды. Меселәниң аңсат тарапы болса, ылмың әхмиети, алымларың везипеси китапда анык кесгитленипди. Олар хакда сөхбет ачмак алым үчин ыкымлыды. Халыфы көп гарашдырмак боланокды, шонуң үчинем Хорезми совала жогап берип башлады.

— Мерхеметли хөкүмдар, хорматлы кәрдешлер, мениң пикириме гөрә, ылым адамларың дурмушында өрән улы роль ойнамалы, оларың ишини еңиллешдирмели. Бу меселеде алым көп иш этмели. Озалы билен бизиң хер биримиз ынсаплы, ыграрлы ве догрулыл болмалы. Икинжиден болса, алым хайсы заманда яшаяндыгына гарамаздан, өзүнден өңкүлере хормат гоймалы, оларың язып гиден затларыны аявлы сакламалы дийип мен дүшүнйәрин...

— Бу хакда Сиз «Алжәбр ве алмукабалада» өрән айдың языпсыңыз. Ине, мен онуң екеже ерини окап берейин — дийип, халыф Хорезминиң сөзүни бөлди. Соңра озал белләп гоян ерини батлы окап башлады:

— «Гечен дөврүң хем-де халкларың алымлары өзлеринден соңкулары гөз өңүнде тутуп, ...ылмың дүрли пудаклары ве философия угурлары боюнча китап язмакларыны довам этдирдилер. Оларың кәбири бейлекилерден өңүрдип, гылы гырылмадык сырлары ачып, өзүнден соң гелжеклере мирас галдырыпдыр. Акыллы адамлар өзүнден өңкүлериң ишини тесвирләп, кыны аңсат эдйәр, анык дәл зады аныклашдыряр, ёлы ягтылдяр. Шейдибем, оны бейлекилере элъетерли дережә етирйәр. Башга бир адам болса, кәбир китаплардакы сәвликлери дүзедйәр, өзүнден өңки хакда ярамаз пикир өврүмән, мен-менлик этмезден, узук-ёлуклары сеплешдирйәр, өзем бу эдйән ишлери үчин текепбирлик сатмаяр». Гөрйәңизми, нәхили ажайып пикирлер. Шу ери мениң маңзыма батяр, сизе-де яраман дуран дәлдир-ле. Бизиң кәрдешимиз бу сетирлерде өзүниң йөнекейлигини, ынсанперверлигини, киҗөвүнлилигини аян эдйәр. Шу сыпатларың хер бир алымда болмагыны ислейәр. «Ягшы нproblemет — ярым

дөвлет» дийипдирлер. Белки, бу сыпатлар бизиң алымларымызың хеммесинде болар — дийип, Мамун алымлара йүзленди.

«Эншалла»,

«Алла ёл берсе, бизем шу пикирде»,

«Хорезминиң айдянлары догры» ...диен сеслер жайың ичинде яңланды.

Мамун:

— Жемагат, үнс бериң. Мухаммет ибн Муса өз китабыны нәме максат билен язаныны беян эдйәр. Алың, шу ерини өзүңиз окап бериң! — дийип, «Алжебр ве алмукабаланы» Хорезминиң әлине тутдурды.

Алым китабы әлине алып, халыфың беллән ерине синиң серетди. Онсоң окап башлады. «Мен арифметиканың йөнекей хем чылшырымлы совалларыны өзүнде жемлейән алжебриң ве алмукабалың хасапларының гысгача китабыны дүздүм. Бу китап мирасы пайлашыланда, весъетнама дүзүленде, совдада ве бейлеки гатнашыкларда, шонуң ялы-да ер өлчеленде, яп чекиленде, геометрияда ве шуңа меңзеш ишлерде адамлара зерур болар».

Хорезми хөкүмдарың белләп гоян ерини окап болансоң, китабы ене-де оңа узатды, чүнки китап хениз екеже нусгадады, гөчүриленокды. Алымларың хич бириниден сес чыканокды. Олар бир Мамуна, бир-де Хорезмә середйәрдилер. Илки шоларың бири теллемелиди.

Мамун ибн Решит өзүне узак гарашдырмады:

— Ынсан хакдакы алададан долы бу сетирлер бизе өвгә мынасып болса герек. Мен алыма совал бермеге мынасып ... Мен шол рип, шу затлары айратын ныгтасым гелипди. Мен совалларымаксадыма-да етдим. Индем, нәме, сизиң совалларыңызы диңләелиң — дийип, халыф алымлара йүзленди.

Отуранларың арасында бу меселә дүшүнйәнлер көпди. Олар Хорезминиң заманасына ченли алгебраның (алжебриң) меселелери билен мешгул боланлары барада билйәрдилер. Адамлар алгебраның йөнекей меселелерини гадымы дөвүрлерде-де чөзүпдирлер. Йөне о махал олары белли бир умумы дүзгүне гетирмекден ылым әжизди. О вагт алжебр еке-тәк ылым теория хөкмүнде херекет эдип билмәндир. Бирнеме сонрак алгебра боюнча ылмы теория хем дөрән. Йөне онуң усуллары үйтгешик болупдыр. Математ-

алымлар бу ягдайлардан хем хабарлыдылар. Эйсем Хорезминиң трактатының әхмиети нәмеден ыбарат? Ине, шу совал көплери гызыкландырярды. Алымларың бири хут шу совалы орта атды.

— Китабың әхмиети хакда көп зат айтса болар ды. Йөне мен онуң бир тарапыны агзайын. Бу иш дүнйәде илкинжи гезек сан чызыклы хем квадрат деңлемәни чөзмегиң умумы усулларыны гөркезйән эсердир. Алжебр шу усуллар хакдакы ылым хөкмүнде өңе чыкды. Мениң пикиримче, хорматлы кәрдешлер, бу меселәниң иң мөхүм тарапыдыр — дийип, Хорезми жогап берди.

— Йөне, шу ерде бир зады беллемек герек — дийип, Хабаш хасып гүррүңе гошулды. — Хәзирки заманда харп символикасы ёк, биз оны хениз гиризип билемзок. Шонуң үчинем хорматлы Мухаммет ибн Муса өз алжебриниң дүзгүнлерини сөз аңлатмаларының үсти билен берйәр. Эмма мен бир зада ынанян, шейле вагт гелер, шонда алымлар Хорезмә догры дүшүнерлер, онуң эсериниң үстүни етирерлер. Ылмың кануны шейледир. Йөне кәрдешимизиң шу угурда илкинжи болмагы мени алым хөкмүнде-де, илдеш хөкмүнде-де чәксиз гувандыряр.

— Китабың әхмиети хакында гүррүң эдеңде, енеде бир зат айдылмалыдыр. «Алжебр ве алмукабала» бош ерден дөремеди. Хорматлы Мухаммет ибн Мусаның зәхметсөерлиги онуң өзүнден озал бу угурда эдилен ишлериң, язылан затларың хеммесиниң дүйпли өвренилмегине ве шолара даяныл, тәзе нетижелере гелмегине улы ярдам этди. Шейле болансоң, бу китапда гадымы арифметика-алжебр дәплерини, грек математикасының ажайып тәсири гөрнүп дур. Бу ерде Хорезмдир Мерв тарапларың математикасының гадымларының хем ызы бар. Бу ыз, озалы билен, Хорезминиң өз ызыдыр, онуң ылмы ылхамының жемидир.

Яхъя ибн Мансурың бу гечгүнли чыкышы халыфа улы тәсир этди. Ол өз пикирини айтман дурубилмеди:

— Гөрйән велин, бу межлисде Мухаммет ибн Муса отурмаса-да болжак. Кәрдешлери Ахмет Мервазы (Хабаш хасып), ибн Мансур дагы онуң өвгүсини етирип билжеклер, китабыны хем өзүнден оңат горажаклар. Алымың өзи бирнеме йыгрырак гөрүнйә. Ол өз

эсериниң тымматы хакда биз ялы аркайын айтмагы услып билмән отыр. Китабың әхмиети хакда менем бирки агыз диймекчи...

Хөкүмдар сөзүне дыңгы берип, отуранлара бирлаӗ гөз айлап чыкды. Оларың хеммесиниң үнсүниң өзүндедигине гөз етиренсоң, гүррүңини довам этдирди:

— «Алжебр ве алмукабалада» алым алжебрде уланып болжак санлары хем анык төркезмеги башарыпдыр. Бу ерде арифметика билен алжебриң тапавудыны селжермәге ярдам эдйән пикирлериң биргиденни бар. Мен сизе екеже мысал гетирип, өз пикирими айдыңлашдыржак болайын. Хорезминиң пикирине ләйыклыкда, арифметика адаты санлара даянып, олар хем бирликлерден ыбарат болса, алжебр айратын гөрнүшли санлара, ягны нәбелли улулык, онуң квадраты (хәзир биз олары X ве X^2 дийип алярыс — **Н. Б.**) хем-де деңлемәниң азат агзасы ялылара даяняр. Шундан сада эдип, өз пикирими дүшүндирип билжек дәл.

Мамун гушагындан акжа яглык чыкарып, йүзүниң дерини сүпүрмәге дурды. Оңа үнс берип сынлап отуран Хүсейин: «Халыфың өзүниңем математикадан баш чыкарянлыгы оңат зат, мениң ялы бу угурдан хич зада дүшүнмән отурса нәдерсиң?» дийип ичини геплетди. Йөне онуң өз илдешине ве халыпасына гөвни етйәрди. Хорезминиң өз язан затларыны аркайын субут эдип билйәнлигини Хүсейин телим сапар гөрүпди.

Бу гүнки межлисде Абдылла ёкды, илдешлерден диңе Ахмет Мервазы, ибн Мансур хем-де Хүсейин барды. Галанлары Абдылланың баштутанлыгында межлисден соң гечирилжек мейлисе тайярлык гөрйәрдилер. Оны өрән оңат гурамалыды, чүнки мейлисе хөкүмдарың хут өзи везир-векиллери билен гатнашжакды. Хүсейиниң математик болмаса-да, алымларың межлисине гатнашмагының себәби барды. Ол Хорезми, онуң китабы хем шу межлисиң гечиши хакда чепер эсер язмакчыды.

Хүсейин хәзир өз хыялында межлисиң гидиш дурушуны сынлап, онда эсасы гүрлейәнлериң өз илдешлеридигине гуванярды, өзүниңем шахырларың арасында өңделиги эеләси гелйәрди. Шонуң үчинем бейлеки шахырларың язан эсерлерини үрч эдип окарды, дилден эдйән чыкышларыны улы хөвес билен диңләрди. Соңкы вагтларда шовлы чыкан гошгулары хем барды. Ол Хорезмде махалы гошгыны ерли дилде язарды, өзем дийсең шахырана, чепер язарды. Инди велин оны арап дилинде язмалыды. Хүсейин бу дили билмән дуранокды. Йөне поэзия арап дилини хас кәмил билмеги талап эдйәрди. Межлисиң гечишини, хөкүмдарың Хорезмә берйән бахасыны гөрүп, эшидип отуран Хүсейинде эййәм кәбир бейтлер пейда болуп уграпды. «Мен хөкман оңат эсерлери язарын, халыпама мынасып болмага чалшарын» дийип, шахыр ичини гепледип отырды.

Мамун ибн Рөшидиң ыгтыяр этмеги билен арап юртларындан, Эйрандан гелен алымлар хем өз гарайышларыны айтдылар. Оларың хеммеси Мухаммет ибн Мусаның язан китабының көп асырларың довамында адамлара пейдалы хызмат этжекдигини нытгадылар. Йөне бир меселе оларың көпүсиниң гүррүңинде агзалды. Олар хәзирки вагтда шу угурдан ылмы иш язанлар бармы, бар болса Хорезминиң ишиниң оларыңкыдан тапавуды нәмеден ыбарат? диен соваллара жогап гөзледилер. Хорезми гүрлежек боланда, Ахмет Мервазы:

— Мерхеметли хөкүмдар, мүмкин болса, кәрдешлеримиң орта атан соваларына мен жогап берәейин. Мен Хорезминиң голязмасыны үч сапар окап чыкдым. Бу угурдан язылан ишлер башга-да бар, мен олар биленем таныш. Кәрдешимиз өз ишини магтап билмез, муны мен говы айдарын — дийип, Мамун халыфа йүзленди.

— Гезек сизден дир, кәрдеш, айдыбериң — дийип, Мамун Хабаш ага сөз берди.

— Абдыл Хамыт ибн Түрк Хутталын, Сабит ибн Корра Харраны ялы математиклер хем көп эсер языпдырлар. Йөне оларың ишлерини «Алжебр ве алмукабала» билен деңешдирер ялы дәл. Мерхеметли Мухаммет ибн Мусаның эсери методик тайдан бейлекилерден хас ёкары ве кәмил. Мунда уланылян усуллар, тәрлер, берилйән анык маслахатлар ады тутулан алымларың эсерлеринде ёк. Эгер-де ол ишлер үнс бермәге мынасып болан болсадылар, онда бизиң алымларымыз хем олардан хабарлы болардылар. Өзүңиз гөрүп отырсыңыз, тагсырым, бизиң алымларымызың олардан хабары ёк — дийип, Хабаш ага орта атылан соваллара чүрт-кесик, делилли жогап берди.

Жеделлешик өрән гызыклы гечйәрди, алымларың бирек-бирегe хорматы улуды. Шонда-да алымларың көпүси голязманы окап пәрмәндиклери себәпли, өз пикирлерини Хабаш аганыңкы, Ибн Мансурыңкы, хаплыф Мамуныңкы ялы дүшүнүкли, логики тайдан ызыгидерли айдып билмейәрдилер. Шонуң үчинем Хорезми китабың эсасы өзенини, маңзыны ене-де бир гезек дүшүндирмеги йүрегине дүвди. Мамун хут онуң пикирини окан ялы:

— Хорматлы алым, Сизиң ене-де айтжак задыңыз бар болса, айдып отуруң. Инди межлисимизи жемләйсек хем болман дурмаз, чүнки бу гүн башга ишлер хакда сөхбет ачмак ниетимиз ёк — дийди.

— Китап хакда алымларда умумы дүшүнже бар, тагсырым. Олар мениң нәме дийжек болянымa дүшүнипдирлер, шоң үчин хем хеммелере миннетдарлыгымы билдирийәрин. Гой, бейик Алла хеммәмизе медет берсин! Мен ене-де кәбир затлар хакда гысгача айдайсам...

Хорезми хас сада дил билен китабың өзенини отураклара ене-де бир гезек дүшүндирди. Өзүниң нәбелли улулыгы «жизр» (көк), онуң квадратыны болса «мал» (эмләк) дийип белләндигини ныгтады. Мухаммет Хорезми алгебраның аламатларыны адамлара хас голай дүшүнжелер, сөзлер билен беллемәге чалышыпдыр. Меселем, деңлемәниң азат агзаларыны «йөнекей сан», «дирхем» дийип гөркезипдир. «Дирхем» болса пул бирлиги ахбетин.

Өзүниң мешхур китабында Хорезми деңлемелериң алты гөрнүшини мысаллар аркалы гөркезмеги макул билипдир. Шол хыялынам ол дурмуша гечирипдир. Деңлемәни хайсыдыр бир типе гечирмек үчин алым ики саны айратын амал гиризипдир. Оларың биринжисине «алжебр», ягны «долдурмак» дийип ат берен болса, икинжисине «алмукабала», ягны «гаршы гоймак» дийипдир. «Алжебр» отрицател деңлемәниң бир бөлегинден бейлеки бир бөлегине гечирмеги аңладыпдыр. «Алмукабала» болса деңлемәниң ики бөлегинден ден агзалары кемелтмекден ыбарат болупдыр. Бу пикирлери субут этмек үчин Мухаммет ибн Муса эсерде көп санлы математик меселәни хут өз эли билен чөзмели болупды.

Бу пикирлери диңләп отуран Хүсейин: «Түвелеме, галыпам, гөз дегмесин, Сизде келле бар. Ондакы айның пикирлер сизиң адыңызы арша чыкарар, мен муңа берк ынанян» дийип ичини геплетди. Оңа чепли Хорезми хем сөзүни тамамлап, дерини сүпүрмәге дурды. Мамун китабы элине алды:

— Алымлар, бу китабың сөзбашыларыны, кәбир бөлүминиң адыны агзап гечмек биленем, онуң математика ылмы үчин бахасына етип болмажак пейданы гетирҗекдигини гөрсе боляр — дийип, онуң сахыпаларыны ачып, оларың сөзбашыларыны окап башлады: «Көпелтмек барада, көпелтмек ве азалтмак, дүрли меселелер, шертлешик (ылалашык), өлчемек, мирас хакда, алгы ве берги хакда, кеселли адам өйлененде, кесели себәпли гуллары бошаданда (азат эденде) нәме этмели — бу ве бейлеки затлар мениң пикирими тассыклаян болса герек. Гөршүмиз ялы, бу китапда мирас пайламагың хем дүрли гөрнүшлери дерңелйәр. Адамлара оңат маслахатлар берилйәр. Шолары окап, мен-ә өзүм үчин Мухаммет ибн Мусаның көптараплы алым хөкмүнде ене-де бир тарапыны тапдым. Онуң хукук меселелеринден хем оңат башы чыкяр. Мен муңа бегенйәрин.

«Ене-де пикир айтжак бармыка?» диен ой билен Мамун ибн Решит алымлара гөз айлады. Иң ызкы хатарда отуранларың бири ериңден туруп:

— Мерхеметли тагсыр, ыгтыяр этсеңиз, менем бир зат айтмакчы — дийди.

Еринден туран бадына Мухаммет оны танады. Ол Жума метжидиниң ымамы, улы дин алымы Васык ибн Галыпды. Хорезми обсерватория гурмак үчин ер гөзлән махалы онуң ымамлык эдйән метжидинде болупды.

Мамун:

— Боляр, гүрлән! Йөне көп вагтымызы алман, инди межлисимизи тамамлалың. Мухаммет Хорезми билен онуң илдешлери бизи мейлисе чагыряр — дийди.

— Тагсырым, узак вагтыңызы алман. Мен дин алымы хөкмүнде «Алжебр ве алмукабала» китабында ене-де бир тәзелик гөрдүм. Мухаммет ибн Мусаның өңки китапларында ёк зада габат гелдим. Мусулман дүнйәсинде дәп болшы ялы, Хорезми хем өзүниң математикадан язан хемме ишлериниң башланда Алла

тагаланы өвүп, ондан медет сораяр, хакыкаты сөлжермәге көмек бермегини товакга эдйәр. «Алжебр ве алмукабалада» болса алым Мухаммет пыгарберимизиң адына-да өвгүли сөзлери айдяр. Бу өрән оңат дессур. Алым бу ерде догры затлары язяр. Ол Мухаммет пыгамбер гелмезден озал көп ваттлап адамларың арасында пыгамбериң болмандыгыны, шонуң үчинем адамларың арасында хакыкатың хем болмандыгыны, догры ёлуң-да йитип гидендигини адалатлы беллейәр. Ярадан пыгамбери иберип, онуң үсти билен көрлериң гөзүни ачды, адамлары бетбагтчылыкдан халас этди, аз затлары көпелтди, дагыныклыгы ёк этди. Мухаммет ибн Мусаның бу пикирини бейлеки алымларам, дин уламалары хем уланарлар дийип мен ынанярын. Гой, пыгамберимизиң рухы алымың гележекки ылмы ачышларына ятты ёл ачсын! Гой, Аллатагала онуң өмрүни узак этсин! Гой, бизиң мерхеметли хөкүмдарымызың жаны саг болсун, Мухаммет ибн Муса ялы бейик даналарына гувансын! Омын! — дийип, ымам еринде отурды.

— Ине, хорматлы алымлар, ымам Васык ибн Талып бизе ак пата хем берди. Инди, йөрүң, мейлис жайына баралың — дийип, Мамун еринден турды.

* * *

Мамун ибн Решит берен сөзүнде тапылды. Үч йылың ичинде Шемси кварталында ажайып обсерватория пейда болды. Ол заманасының иң кәмил энжамлары билен үпжүн эдилипди. Бу ылмы ымарат алымлар үчин эдилен иң оңат совгатды. Чүнки инди олар бейигрәк жайлара, белендирәк ерлере чыкып, асман гүммезине сын этмекден халас болупдылар Инди кашаң жайлар, әлеме сын эдилйән тиң мейданчалар, йылдызлары ве бейлеки асман жисимлериңк оңат сайгармага ярдам эдйән энжамлар барды.

Бу затлара тожа астроном Яхъя ибн Мансур хеммелерден бетер бегенйәрди. Чүнки ол халыф Мамуның ховандарлыгында, Хорезминиң якындан көмек бермеги билен обсерваторияның гурлушыгына башдач-аяк гатнашыпды. Ол бу ише өз илдеши мервли Абдылмәлик Мерверрудыны хем чекипди. Булар хемише архитекторың, гурлушыкчыларың янында болуп, нире

ә нәме болмалы, хайсы жайың гиңлиги, бейиклиги ...иенңи болмалы, абзаллар үчин ери нириде ве нәхи... тайярламалы — бу меселелерде якын геңешчи бол...лар. Ибн Мансур обсерваторияның гурлушыгында ...шлейәнлериң етер-етмезлери биленем гүнделик дие... ...ы мешгул болярды. Ол ылым ымаратының гурлу...шыгының депгинини говшатмазлык үчин элинде ба...ны эдйәрди. Хорезминем, герек болса, халыфам гү...не гоймаярды.

Бир гезек ол гөни Мамун ибн Решидиң хузурына ...ярды. Озаллар халыфың янына онуң хайышы боюн... Мухаммет Хорезми барярды. Бу гезек велин Хо...резми ёкды, Хазар тарапа «гезеленже» тидипди. Он...ың ислесең-ислемесең бараймалы болупды. Инди үч ...гүн бәри обсерваторияның гурлушыгында ишлейән ...цам ёкды.

Мамун яшулы астрономы билйәрди, шонуң үчинем ...көп гарашдырман, кабул этди. Эйсем-де, ол Ибн Ман...суры бирбада танамады. Аслында бугдайреңк адам, ...ңуң ашагында көп дуруп ишлемели болансоң, гара...лып гидипдир, яңаклары чекилишипдир, өзем жуда ...цав гөрүнйәрди. Халыф гожа алым гапыдан гирен ...дына бу ягдайы сынлапды. Шонуң үчинем оңа ар...тыкмач совал берип дурмады. Халыф онуң өз шахсы ...ши я-да бәхбиди себәпли гелмәндигинем аңярды.

Ибн Мансур ичери әтләнден, халыф хем уллакан, ...алтын чайылан тагтындан туруп, алыма тарап йө...нелди. Олар бири-бирине голайлашанда, Ибн Мансур ...алажа баш эгип, хөкүмдара салам берди. Мамун онуң ики голундан тутуп «Хош гөрдүк, алым» дийип, ...ошамай сөзледи. Халыф күрсүсине гечип отурды-да, ...гапдалындан отурмага ер гөркезди. Яшулы алым ики ...дызына чөкүп, мазалы орнашандан соң:

— Тагсырым, Сизи бимаза эдйәним үчин мениң ...гүнәми гечерсиңиз. Менде башга чыкалга болмансоң. Сизи бимаза этмәге межбур болдум. Мухаммет ибн Муса болан болсады, белки, бу меселәни Сизе етир...мән чөзердик. Үч-дөрт гүн бәри бизиң ёлбашчымыз Багдатда ёк. Шол гидели бәри обсерваторияның гур...лушыгы бөкделйәр — дийип, хайышыны бир демде ...айтды.

Дашдан гөрәймәге өрән аграс адам бейле чалт ...хем-де дызмач гепләр дийип халыф пикирем этмән-

ди. Гожа алым болса айтжак затларының хеммесини эдил санавач ялы этди-де отурыберди. Халыф Мамун онуң сөзүни бөлмеди.

Халыфың гурлушык билен багланышыклы билмек ислейән зады о диен көп дәлди, чүнки Хорезми бәш-алты гүнлүкде онуң ягдайы билен хөкүмдары таныш эдипди. Обсерваторияның бойы етип барярды. Шонуң үчинем хәзир гурлушыгың депгининин говшатмага гечиримлилик эдип болмажакды. Муңа Мамун дүшүнйәрди. Шейле болансоң, ол совалы шейле башлады:

— Мухаммет ибн Муса Багдада гелели бәри шәхерден чыкып, хич яна гитмәнди. Хорматлы алым, мундан хабарыңыз бар. Йөне хәзирем ол «гезеленже» гиденок. Эйсем Хазар деңзини, оңа өз сувуны гуйян дерялары өвренмәге гитди. Мухаммет жуграфиядан дүйпли иш язып йөр. Онуң шу гезекки «гезеленжи» деңиз хем-де оңа гуйян дерялар хакда анык бир нетижә гелмәге көмек эдер...

Мамун ибн Решит сәгинди. Ибн Мансур пурсатдан пейдаланып:

— Агзыңыздан Худай эшитсин, тагсырым. Мухаммедиң иши оң болсун, ол улы алым хем бейик ынсан.

— Догры айдярсыңыз, алым. Ол бейик адам. Мен оңа хормат гойярын. Инди болса обсерватория хакда...

Халыф еринден туруп, элиндәки тесбисини санап, о яна-бу яна йөреди. Ибн Мансур сесини чыкарман, оны гөзи билен ызарлаярды. Мамун тагтың янына гелип аяк чекди. Бирденем мысса йылгырды. Хөкүмдарың бу херекетиниң манысына дүшүнмедик Ибн Мансурың йүзи-гөзи үйтгәп гитди. Мамун мылайым гепледи:

— Хорматлы алым, бизде шейле бир ярамаз ягдай бар. Хайсыдыр бир зады тиз этмели дийилсе, эхли үнс шоңа берилйәр-де, галан затлар әхмиетини йитирип дуруберйәр. Биз Багдатда везир-векиллер, алымлар болуп, жума намазыны бир ерде окар ялы, көшгүң янында өзбашдак метжит салаялың диен нетижә гелдик. Сизиң ондан хабарыңыз бардыр. Мен шоны тизрәк гутарың дийип буйрупдым. Шонуң үчинем хеммелер халыфың газабындан горкуп, метжидиң гурлушыгы билен башагайдырлар.

Ибн Мансуры дер басды. Догруданам, ол яңы хөкүмдарың хузурына гелйәркә, метжидиң гурлушыгының янындан гечипди. Онда ишиң гидишини сынлап, гечен йылы ятлапды. Чүнки обсерваторияның гурлушыгам гечен йыл хут шунуң ялы гызгалаңлы алнып барылярды. Ибн Мансур өзүни тутды:

— Мерхеметли тагсырым, обсерватория гурмак хакдакы перманы хем сизиң өзүңиз языпдыңыз ахыры. Бизиң гурлушыгымызда-да иш гызгалаңлы гидипди. Бу гүн вели...

— Бу гүн, хорматлы алым, ики йыл мундан озал берлен перман ятдан чыкарылып, тәзе берлен буйругы тизрәк бержай этмәге чалышярлар — дийип, Мамун Ибн Мансурың сөзүни бөлди. — Зыяны ёк, биз халыфың берйән төркезмелериниң хеммесиниң өз вагтында ерине етирилмелидигини кәбирлерине ятладярыс. Сизем, алым, рухдан дүшмәң, биз элимиздекини эдерис. Ылым бизе герек. Пыгамберимиз Мухаммет ибн Абдылланың «Ылым Чынмачында-да болса тапмалы» диен мукаддес пәхимини мен хич махал ятдан чыкарман — дийип, курсә гечип, элиндәки тесбини санамагыны довам этдирди.

Ибн Мансур үчин хемме зат аян болды. «Мамунуң берен сөзүнде тапылжак, шу йыл обсерваториямыз гурлуп гутарылжак» дийип ичини геплетди. Мамуна йүзленип:

— Тагсырым, гой, Аллатагала сизе кувват берсин. Сизиң ылмың өлемен ашыгыдыгыңызы, оны өсдүрмек үчин вагтам, серишде-де гайгырмаяндыгыңызы билйәрис. Мунуң шейледигини шу гүн Сиз ене-де бир сапар тассыкладыңыз. Өмрүңиз узак болсун, тагсырым! — дийди.

Мамун алымың ынжаландыгына гөз етирип, ылмың әхмиети хакда сөз ачды:

— Сизиң айдяныңыз догры, мен ылмы оңат гөрйән. Гүндизлерине дөвлетиң агыр ишлерини эдип ядаярын. Агшамларына болса сизиң тайярлаян зиҗлериңизи өвренип, өзүми асман гүммезиндәки жисимлериң, ягтылыгычларың, йылдызларың арасында гөрйәрин. Догрусы, гүндизлерине нәхили ядасам-да, гижелерине ылым билен мешгул боламда дынч алян, бейнимм бирнеме рахатланяр. Ылым — бейик зат, йөне оны сөймели, әхмиетини гөз өңүне гетирмели хем-де онуң када-канунларыны билмели. Шейле дәлми, хорматлы алым?!

Ибн Мансур халыфың ылым-билим хакдакы гүр-рүңини биринҗи сапар диңланокды. Олар Мервде-де ики-үч сапар икичәк отурып сөхбет эдипдилер. Алым-ларың меҗлислериниң көпүсине гатнашян халыф хе-мише оңат пикирлери орта атярды.

— Тагсыр, Сизиң агзыңыздан чыкян сөзлер гызы ла гаплаймалы. Сизиң Мервде айдан бир адалатлы пикириңиз мениң ядымдан чыканок, хич хачан чык-мазам. Шонда сиз маңа шей дийипдиңиз:

«Хорматлы алым, хөкүмдарың хут өзүниң ылым билен мешгул болмагы, оны сөймеги хөкманам дәл. Йөне ылма пенакәрлик этмек, онуң меселелерини чөз-мек, алымлара хормат гоймак онуң борҗы. Элбетде, баштутан хакыкы баштутан болса, или-гүни, раятла-ры хакда алада этсе, хут шейле херекет эдер. Ылым юрда герек, дөвлете герек. Айратынам бизиң дөвле-тимизе герек. Мунуң бир күнҗегинден бейлекисин гитмек үчинем энчеме айлар герек. Мунда яшаян халклар бармак басып санардан көп. Юрдумызы жуда гиңлиги, ислеглериниң дүрлүлиги, дәп-дессурла-рының, медениетиниң айратынлыклары, ыкдысадыет-ниң ислеглери ве бейлекилер ылмың өсмегини тала эдйәр. Алымлар олары оңатҗа өвренип, агзыбирлик сакламагың, ыкдысадыети өсдүрмегиң ёлларыны са гы бермели. Ене-де бир эсасы зат — ылмы маглума ларың үсти билен адамларың соватлылыгыны ёкар гөтермели, оларың көп зады билмеклерине шерт ретмели. Көп билен адам өзүниң оңат яшамагы үчин нәмәниң герекдигине ве оны нәдип газанмалыдыгыны гөз етирер...»

— Мен бу сөзлери асла ядымдан чыкарамок, та сырым! — дийип, Яхъя ибн Мансур гүррүңиң җанла магына ярдам эдйән сөзлери айтды.

— Мен хенизем шо пикиримде. Догры, ылым хакыкы алымлар билен бир хатарда ондан өрән дә да дуранлар хем тапыляр. Эмма олар ылмың өңе дишини бөкдәп билмез. Олар ялылар себәпли хөкү дарларың ылма гарайшам үйтгемели дәлдир.

— Өрән догры айдяңыз, тагсыр. Хер бир ер болшы ялы, бизиң арамызда-да хакыкы ылмы дер виң нәмедигини билмесе-де, өзүни алым дийип гө кезмәге чалышянлар бар. Шолар ылмың абрайы гачыряр, алымларың арасында агзалалык дөреди

— Мунуңыз догры, йөне сиз бир маңза батян зат айтдыңыз. «Хер бир ерде болшы ялы...» дийдиңиз. Сизиң шу пикириңиз билен мен ылалашян. Чүнки ишини оңармаян, хүнәрини сөймейән адамлар гурлу-шыкчыларың, хүнәрментлериң, догрусыны айтсам, дөвлет ишгәрлериниң арасында-да бар...

Мамун ене-де еринден туруп, гезмеләп башлады. Ибн Мансур гүррүңиң ызыны эшитҗек болуп, хөкүм-дардан гөзүни айырман отырды. Бирнәче сапар ики-яңа гезмеләнсоң, халыф тагтың янында сакланды. Алымың йүзүне гамгын халда середип:

— Олары нәтмели, ишден ковмалымы? — дийип со-рады. Яхъя ибн Мансур бу ягдайдан чыкмагың ёлу-ны халыф өзүнден сорар өйтмейәрди. Терсине, хәзир онуң өзи бир зат айдар өйдүп отырды. Шонуң үчи-нем бирбада нәме дийҗегини билмеди. Эмма диймек зерурды, бу хили мүмкинчилик икинҗи сапар болҗак дәлди. Ылым билен мешгул болман, гыбат эдип, оңат алымлары яманлап, умумы үстүнликлере өзүниңем дахыллыдыгыны субут этҗек болуп йөренлер барды

Дызына чөкүп отуран алым ики аягынам йыгнап, ай богдашыны гуруп отурды. Ол бирнеме бирахатды Мамун онуң алҗыраяныны гөрүп дурды.

— Хорматлы алым, хич затдан чекинмән, өз пики-риңизи айдыбериң. Бизиң ниетимиз көп ылмы ачыш-лар эдип, мусулман дүнйәсиниң нәмә укыплыдыгыны хеммелере гөркезмекдир. Сизиң пикириңиз биз үчин өрән важып, чүнки сиз өмрүңизи ылма берен адам — дийип, халыф ибн Мансура голтгы берди.

Яшулы алым толгунярды, гүррүңи нәмеден башла-җагыны биленокды. Мунуң чынлакай себәби барды. Гүндогардан, шол санда Эйрандан ве Орта Азиядан Багдада гелен алымлар «питикленип» алныпды. Ола-рың арасында ики-еке гылык-хәсиети бир төврарак адамлар хем ёк дәлди, эмма алым хөкмүнде олар та-нымалды. Хорезми алымлары сайлап аланында, ола-рың ылмы тарапына айратын әхмиет берипди. Онуң үчин гылык-хәсиет улы роль ойнамаярды, алымың эсасы гыйматы ылмы ишлери язып билйәнлигиндеди. Ылымдан дашарда болса-да, оңа сокулып гиренлер эсасан Багдатдан хем-де онуң төверегинден геленлер-ди. Олар халыф Мамун өз алым ёлдашлары билен

хениз Мервден гелмәнкә, «Пайхас өйүне» кабул эдилипдилер.

Ине, эсасы кынчылык шу ердеди. Шонуң үчинем ибн Мансур өрән ойланып геплемелиди.

— «Пайхас өйи» — мунуң өзи хәзир бизиң дөвлетимизиң алымларының гүлүниң топланан ери. Бу ерде алымлар оңат ишләр ялы әхли шертлер дөредилен. Булар, тагсырым, Сизиң хызматыңыз. Мениң айтжак болян задым, шу хили ягдайда-да ылмы тымматлыклары дөредип билмейән адама «Башга иш бе башыңы гошай, ылым билен, гой, хакыкы алымлар мешгуллансынлар» диййәймелимикән диййән.

Мухаммет ибн Муса Мервде алымлары «питикләп» сайлапды. Бу ерде-де шол сыясат йөредилип башланыпды, йөне...

— Мен сизиң сыпайычылык билен айтжак болян задыңызы аңян. Какам пакыр дүнъеден өтенсоң, Мухаммет Амин дөврүнде бу ерде көшге мынасып дәл адамлар көпелипдир. Бу ягдай ылма хем етипдир. Биз Мухаммет ибн Муса биленем бу барада геплешдик. Таныш-билшиң үсти билен көшге гелен наданлардан юваш-ювашдан дынмалы. Бизиң пикиримизче, сиз хем алымларың межлислеринде ылмы ишлер хакда сөхбет ачыланда, оларың ярамазларыны хич кимден йүз гөрмән язгармалы. Кимиң нәхили адамдыгыны онуң язан эсеринден билмек боляр ахбетин.

Мамун күрсүсинде отурды. Ол сөзүни тутарды диййип хасап эден ибн Мансур:

— Тагсырым, бу айдяныңыз догры-ла, йөне бириниң ишини дөрүп, оны күл-пеекун этмеги көплер усулым биленок...

— Хемме зады перман биленем эдип боланок, алым — диййип, Мамун Мансурың сөзүни бөлди. — Алымларда ынсап, иман, мертебе диен зат хем болмалы. Нәтжек, кәбирлеринде булар ёк. Зыяны ёк, зехинсиз алымларың ызындан етерис. Бизе хакыкы ылым герек. Бу йыл, Алла ёл берсе, обсерваторияны ишләп башлар. Ине, шонда алымлары сайлап-сечип алмакда ялңышмажак болуң. Мухаммет ибн Мусада эййәм кәбир тежрибе бар. Тәзе ымаратда ишлежек алымлар хакда сиз эййәм ойланышансыңызам, оларың кәбирини, мениңем танаян болмагым мүмкин.

«Обсерватория хениз гурланок велин, хөкүмдар эййәм онда кимиң ишлемелидиги хакда гүррүң эдйәр. Шу адам өрән зор» диййип, ибн Мансур ичини геплетди. Онуң өзем бу хакда эййәм аладаланып йөрди, чүнки ымаратың бержек нетижеси онда ишлейәнлере бэс-гөни баглыды. Шейле болансоң, Хорезми хем бу угурда келле дөвйәрди. Ол эййәм Яхъя ибн Мансурың пикирини сорапды. Яшулы алым оңа айданыны халыфа хем айтмагы макул билди:

— Мерхеметли хөкүмдар, озалы билен, Абдылмәлик Мерверрудыны обсерватория алмалы болар. Сиз гаршы болмасаңыз, ол мениң көмекчим болар. Мениң бу теклибиме Мухаммет ибн Муса-да гаршы дәл. Соңра хорасанлы үч доганы астрономия ишине чекмели...

— Абдылмәлиги мен танаян, ол Мервде оңат алымларың бири хасап эдилйәрди. Ол сизе көмекчи болуп билер, мен сизиң бу ислегиңизи канагатландырарын. Йөне «Хорасанлы үч доган» диййәнлериңиз кимлер? — диййип, халыф гызыкланды.

Гепләп дуран вагты сөзүни бөлселер яшулы гаты гөрйәрди, шу хили адамлары халамаяндыгыны яңзыдярды. Онуң бу хәсиетине алымлар белетди. Эмма ол хөкүмдара гайтавул берип биленокды, чүнки хөкүмдар өз раяты билен ислән әхеңинде геплешмәге хаклыды. Хәзир велин ол ибн Мансурың сөзүни айны вагтында бөлүп, оңа якымлы болан пикири айтды. Бу ерде гаты гөрер ялы зат ёкды. Шейле болансоң, Мансурың гашам чытылмады, терсине, хөкүмдарың Абдылмәлик хакдакы теклифи голдамагы онуң руханы гөтерди. Ол үч доган хакда хөвес билен гүррүң берди:

— Тагсырым, олар хем ылым дүнйәсинде таналян адамлар. Олар Муса ибн Шакириң огуллары Мухаммет, Ахмет хем Хасан Бену Мусадыр. Буларың арасында астрономиядан хас оңат хабарлысы үч доганың иң улусы Мухамметдир. Ол шу махал «Биринжи этлагың херекети хакындакы китабыны» язып йөр. Ахмет билен Хасан механика, геометрия биленем дүйпли мешгулланярлар. Олар бу угурдан «Механика китабы», «Текиз хем сферик фигуралары өлчемәге акыл етирмегиң китабы» ялы ишлериң үстүнде ишлейәрлер — диййип, ибн Мансур үч доган хакда гысгача маг-

лумат берди. Онуң жогабы хөкүмдарың гөвнүнден турды.

— Хорматлы алым, сиз-ә үч доган барада көп зат билйән экениңиз. Олара оңат хәсиетнама бердиңиз. Биз олары танамзок, йөне сизе яраян болса, бизе-де ярар. Гөрйән велин, сиз тәзе обсерваторияны оңат алымлар билен үпжүн этмек үчин эййәм көп келле дөвүпсиңиз. Хәзир вагт бар, сиз ене-де алым тапың. Абу ибн Иса Харраныны ничик гөрйәрсиңиз? — дийип, хөкүмдар ене-де бир алымың адыны тутды.

Абу ибн Иса гүйчли астрономларың бириди. Ибн Мансур онуң адыны хөкман тутарды. Хөкүмдарың онуң адыны өзүнден өңүрти тутмагы яшулы алымы бегендирди:

— Тагсырым, Иса Харраны бизиң арамыза зерур герек. Тәзе обсерваторияда ол ишлемесе, о ерде бизиң нәм герегимиз ёк. Би диңе бир мениң пикирим дәл. Мухаммет Муса-да шей диййә.

Мамун ибн Решит ибн Мансурдан хошал болды. Олар ене-де бирнәче вагтлап гурулян обсерваторияда ишлежек алымлар, оларың хас йити билйән угурлары ве везипелери хакда гүррүң этдилер. Яшулы алым халыфың янындан гөвни хош болуп гайтды.

Шондан соң обсерваторияның гурлушыгында-да, оны герекли энжамлар билен үпжүн этмекде-де хич хили бөкденчлик ве душнуксизлик болмады.

* * *

Мамун ибн Решит билен Яхъя ибн Мансурың душушыгындан бәри инди энчеме айлар ве йыллар гечипди. Яхъя ибн Мансурың ёлбашчылыгындакы обсерватория ин оңат астрономлар жемленип, эййәм көп ишлер эдилипди. Яшулының гөз өңүнде тутан алымларының хеммеси шу тая жемленипди. Олардан башга-да ферганалы Ахмет ибн Мухаммет ибн Кассир Ферганы, Абдылмәлик Мерверрудының оглы Мухаммет, Синт ибн Алы дагам «Шемси обсерваториясында» ишлейәрдилер.

Девриң бир хасиетли айратынлыгы барды. Ылымда түрки дилли алымлар көпелипди. Олар девлет эдараларында-да азлык этмейәрди. Хайран галаймалы Мамун ибн Решидиң девлети көпленч шолара даяярды. Харун ар-Решидиң, шейле хем онуң оглы Мамунның хөкүмдарлык эден йыллары арап халыфатының алтын асырыды. Ылым, медениет, юрдуң ыкдысадыети гөрлүп-эшидилмедик дережеде өсүпди. Мухаммет Хорезми, Ахмет Мервазы, Ибн Мансур, Абдылмәлик дагам юрдуң үстүнликлерине өзлериниң хем дахыллыдыкларына гуванярлар.

Мухаммет ибн Муса илдеши хем якын пикирдеши Ибн Мансурың обсерваториясының ишинден хошалды. Ине, бу гүнем Мухаммет ибн Муса, Абдылла ибн Барака, Абдылмәлик Мерверруды... дагы яшулы астрономың иш отагында тәзе үстүнликлер хакда гүррүң эдйәрдилер. «Пайхас өйүниң» баштутаны жайдакылара бирлай гөз айлап чыкансоң:

— Мухаммет ибн Кассир Ферганы төрненок-ла? — дийип сеслениди. Хорезми белли бир адама йүзленмедик болса-да, Ибн Мансур бу совала өзүниң жогап бермелидигине душүнди. Ол середип отуран чызгыларындан гөзүни айрып, Мухаммеде серетди. Соңра чызгыны йөрите ясалан столуң үстүнде гоюп:

— Өз-ә телмелиди. Оңа нәме болдука? — дийип, төверек-дашына серетди. Абдылмәлик Мерверруды гүррүңе гошулды:

— Дин векиллери онуң тәзе язан китабы билен гызыкланяр экенлер. Шолардан кимдир бири гелип, оны саклаян болаймаса?

— Онуң ялы болса, бизе-де айдаймалы ахыры. Белки, бизем дин векиллери билен биле душушардык — дийип, Мухаммет Хорезми нәтилелик билдирди.

Мухаммет Хорезми тертиплилиги, ыгтыярлылыгы оңат гөрйәрди. Ол кимдир бирине сөз бердими, сөзүнде тапылмак үчин элинде барыны эдйәрди. Сөз берип, соң сөзүнде дурмаян адамлары өрән йигренйәрди. Мухаммедиң ягдайына белет Абдылмәлик:

— Мениң эшидишиме гөрә, дин векиллеринде онуң китабына гаршылык ёкмушын. Йөне кәбир затлара душүнмән, шоны Ферганыдан сораармышынлар. Ферганыны мен оңат танаярын, Мервден гелелим бәри гоңшы болуп яшаян. Ол өз сөзүниң эеси, бу гүне диндарлар билен душушык беллән хем дәлдир. Олар хабарлашман гелен болаймасалар? — дийип, дартгынлыгы говшатмага чалышды.

Мухаммет Хорезми кәрдешиниң бу ерде ёкдугының себәбини аныкламан, оңа игенмекден сакланды.

— Мен Ферганыны шу ерде төрмек исләпдим. Соңкы китабы үчин хеммәмизиң адымыздан «Саг болсун» айтмакчыдым. Душушыгымыз соңкы дәл, Алла ёл берсе, бейлеки бир йыгнанышыгымызда оңа өзүмизиң иң ягшы арзув-ниетлеримизи айдарыс — дийип, алымларың баштутаны йүрегиндәкини орта дөкди.

Мухаммет Ферганы хем Орта Азиядан гелипди. Хениз Мервдекәлер Хорезми дагы билен таншыпды. Ол хем көп тараплы алымды. Математикадан ве астрономиядан язан ылмы ишлери көпди. Якында ол «Йылдызлар барадакы ылмың элементлери хакында» китап диен эсерини язып гутарыпды. Оны деррев гөчүрип, нусгасыны көпелдипдилер. Алымларың бир топары оны эййәм окапды хем, Хорезми бу китабы ичгин өвренипди. Ол язылып йөркә Ферганы кәбир затлары Мухаммет билен маслахатлашярды. Хорезми болса кәрдешлерине көмек бермеги өзүниң боржы хасап эдйәрди, оларың үстүнлигине гуванярды. Ферганының бу китабы Мухамметде улы тәсир галдырыпды. Айратынам мердиваның градусының өлчегиниң нетижелери озал гөрлүп-эшидилен зат дәлди. Мухаммет ибн Муса:

— Гадырданлар, шу ерде илдешимизиң өзи ёк-да болса, Худайы бар, онуң китабыны окамадык болсаңыз, тизрәк окаң. Бу китап көп йыллап ве асырлап астрономиядан дүнйәде тайы болмадык иң гиң яйран эсер болар дийип мен пикир эдйән. Диңе шу гүни дәл-де, эйсем гелжегем гөз өңүнде тутуп билйән ылмы иш асла гаррамаз. Ол алымларың ёлуны ягтыландар гидер отурар — дийип, Ферганының эсериниң вагпыны етирди.

— Хорматлы Мухаммет ибн Мусаның айданыны менем голдаярын, «Йылдызлар барадакы ылмың элементлери хакындакы китап» астрономия ылмының таррыхында өчмежек ыз галдырар, оны язан ынсан болса, гелжекки несиллериң алкышына мынасып болар. Йөне Синт ибн Алының хем үстүнлиги аз дәл — дийип, Яхъя ибн Мансур обсерваториясының ене-де бир алымы хакдакы гүррүңиң башыны башлады.

Догруданам, Синт ибн Алы улы хормат билен ады тутулян алымларың бириди. Ол диңе бир алымам дәлди, эйсем обсерватория дегишли энжамлардаң хем

баш чыкарып билйәрди. Оларың дөвленлерини бежермек, олара кәбир үйтгешмелер гиризмек ибн Алының чеп элинден гелйәрди. Хеммелер оңа алым-конструктор дийип йүз тутярдылар. Синҗар чөлүнде Ер мердианының бир градусының узынлыгыны өлчейән йөрите астрономик топар дөредилипди. Синт ибн Алы шонуң ёлбашчысыды.

— Яшулының айданы хич биримизде шүбхе дөреденок. Ибн Алы хем өзүниң хакыкы алымдыгыны субут эдип башлады. Бу мени бегендирйәр. Онуң соңкы эден иши, онда уланан усулы нусга аларлыкдыр. Бейиклиги мәлим дагың үстүне чыкып, гөзъетимиң кичелен ягдайында Ериң төверегини өлчеди. Бу хер бир астронома башардян иш дәл — дийип, Хорезми кәрдешиниң амал эден анык ишине буйсанядыгыны мәлим этди.

Мухаммет ибн Муса башга бир важып зады айтмады. Шол ылмы дерңеве онуң хут өзи гатнашыпды. Мундан Ибн Мансур хем хабарлыды. Ол бу хакда билйән задыны айтман дуруп билмеди:

— Кичигөвүнлилик эдип, хорматлы Хорезми, бу ылмы дерңевде өзүниң ойнан ролуны агзамады — дийип, яшулы астроном алымларың баштутанының ибн Ала эден көмеги хакда айдып башлады велин, Хорезми онуң сөзүни бөлди:

— Бу ерде мениң битирен улы хызматым ёк. Шуның ялы дерңев гечирмегиң усулыны ибн Алының өзи ишләп дүзди, хасапламаларың хеммесини өзи чыкарды. Ол өлчегиң нетижесини шейле бир гөвнеҗай жемләпдир велин, оңа асла дил етирер ялы дәл.

Хәлиден бәри танымал астрономлары диңләп, гүррүңе гошулман отуран Абдылла ибн Барака өз халыпасының хем-де достуның кәрдешлерине адалатлы баха берйәнини ныгтасы гелди:

— Халыпам хич хачан кәрдешлерине эдйән ярдамыны дилине алмаз. Хениз биз Хорезмде вагтымызам хемише «Хер кимиң эден иши өзүнинки, хайсыдыр бир ишиң чөзүлйән махалы геңеш бердим дийип, онуң хызматына шәрик болмак ялы габахат иш ёк» диерди. Ине, бу гүнем баштутанымыз ибн Алы бабатда шол хәсиетини субут этди...

Абдылла ене-де бир затлар айтмакчыды, эмма Хорезми орта дүшүп, гүррүңи башга яна совды:

— Бизиң бу түн шу ере йыгнанмагымызың эсасы себәпкәри мен дәл, башга бири. Гелиң, биз оны улы ылмы үстүнлиги билен гутлалың!

Отуранларың хеммесиниң назары Яхъя ибн Мансура гөнүкди.

— Арман, шу ерде хәзир Хүсейин ёк. Ол болан болса, яшулымызы шыгыр билен гутларды — диййип, Абдылла ахмыр этди.

Элбетде, Ибн Мансурың битирен иши иң оңат шахырана сөзлер билен гутланмага мынасыпды. Йөне геп айдылян сөзлериң дабаралылыгында я-да шахыраналыгында дәлди, эйсем онуң манысындады, йүрекден чыкянлылыгындады. Алымлар, айратын хем Мухаммет ибн Муса кәрдешлериниң ылмы ачышларыны чын йүрекден гутламагы башарярдылар. Хорезми говшак ылымда ыз галдырмажак китаплары хич хачанам магтамаярды. Ол хайсыдыр бир иш хакда оңат пикир айтса, онуң шол иши халандыгының аламатыды. Алымларың баштутанына яран ачыш халыфа-да, бейлеки алымлара-да ярады.

Ибн Мансур Хорезминиң хошниетли адамдыгыны кән сынлады. Ол бу гүнем чага ялы бегенди, мазалы йыгырт атан яңакларының дамарлары дартылышып, йүзүниң нуры артды, күтелишен гөзлери йителен ялы болды. Яшулы алым көп сапар өвгә мынасып болупды. Шонда-да ол өвгә майыл болуп, петекесини гайды. Шонда-да ол өвгә майыл болуп, петекесини гайшардянлардан дәлди. Халыпа алымың бу ягдайы көплере аянды.

Хорезми Абдылла ибн Бараканың мамладыгыны, шу вагт Хүсейин болуп, бирки бент гошгы окайса, аксакгалың бегенжиниң чакы болмажакдыгына ынанярды.

— Вах, нәсини айдярсың, Абдылла. Яшулының көп йыллап чекен зәхметиниң ажайып миве берен гүни онуң шанына гошгы окалса, айдым айдылып, саз чалынса, гөр, нәхили оңат боларды. Йөне атшама ченли вагт көп. Шоңа ченли сен какмачдыр буглама бишир сең, Хүсейинем чагырсак, мен-ә хемме зат дүзелер өйдйән — диййип, Мухаммет ибн Муса Абдылланың йүзүне серетди. Абдылла хениз җогап берип етишмәнкә-де:

— «Өз дилимден бела галайдым» диййип, айданына өкүнип отуран-а дәлснн-дә? — диййип гүлди.

Бейлеки алымлар хем Абдылла середип түлүшдилер.

— Абдылла какмач биширмекден гачян адам дәлдир.

— Тәжириң гөвнүне дегәймәлиң!

— Яхъя ага үчин хызмат этмеги бизиң хер биримиз өзүмизе улы багт хасап эдйәрис — диййишип, алымлар ерли-ерден гүрләп, Абдылла гепләре ер тоймадылар.

— Халыпам, дөвлетли маслахат. Биз энчеме вагтдан бәри душушмандыгам. Нахарың аладасыны хич бириңиз этмәң, мен онуң хөтдесинден гелерин. Эмма мениң сизден этжек ики саны хайышым бар...

— Түвелеме, бир иш этмек үчин ики зат хайыш эткег-ов би — диййип, Хорезми дегишди.

— Хава, халыпам — диййип, Абдылла йылгырып гүрледи. — Ики хайышым бар. Биринжи хайышым, мейлисе илдешлеримизиң хеммесини чагыралың! Икинжи хайышым, белки, ерликсиздирем, эмма мен оны гүр хасап эдйәрин...

Абдылла сөзүне дынгы берди, төверегине гөз айлады. Оңа «айдыбер» диенем болмады, совал беренем. Хеммелер онуң гең бир зат айдарына гарашярдылар.

— Кәрдешимиз хем-де илдешимиз Абдылмәлигиң оглы Мухаммеди сизиң хеммәңиз танаярсыңыз — диййип, ибн Барака сөзүни довам этдирди. — Ине, шол йигитде зехин бар. Ол какасының хем-де яшулымыз ибн Мансурың көмеги билен өзүниң яшлыгына гарамаздан, эййәм астрономияның чылшырымлы меселелерини өвренди. Онуң гелжеги улы. Халыпам, бизиң мейлисимизде сиз шоңа бирки агыз сүйжи сөз айдайсаңыз, ак пата бердигиңиз боларды. Сизиң магтамагыңыз онуң үчин иң гымматлы совгат боларды.

Абдылланың бу меселәни гозганына алымлар чәксиз бегендилер. Яш йигит өзүниң сайлап алан ёлуның дογрудыгыны, язян затларының Мухаммет ибн Муса ялы бейик алымларың маңзына батяндыгыны билсе, онуң ылма болан сөйгүсини артдыржакды, оны тәзе ылмы ачышлара итержекди.

Достуның теклибини эшиден бадына Мухаммедиң өңүне Барака ага гелди. Ол гара инере айратын үс бермеги Ахмет ага ненеңлер пугта табшырыпды.